

Makale Künyesi (Araştırma): Bilveren, T. (2023). Özbekçede yan cümle. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 594-628.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1268917>

ÖZBEKÇEDE YAN CÜMLE

Tuğba BİLVEREN¹

ÖZET

Özbek gramerciliğinde söz dizimi konusu “kelime grupları” ve “cümle” olmak üzere iki temel bölümde ele alınır. Ancak Özbek gramerlerindeki en önemli problemlerden biri “cümle” konusunun ihmal edilmesidir. Bu konu 19. yy başlarında genellikle Rus Türkologların eserlerinde yer almış fakat verilen bilgiler Türkçe kurallara göre değil Rusçanın gramer özelliklerine göre uyarlanmıştır. Buna bağlı olarak aynı dilin lehçeleri olan Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde söz dizimsel açıdan tam bir uyum beklenilse de sınıflandırma noktasında birtakım farklılıklar oluşmuştur. Her iki lehçede de cümle, yapı bakımından tasnif edilmiş ve “birleşik cümle” kavramıyla ilgili farklı tanımlar ve yaklaşımlar verilmiştir. Bu bahiste Türkiye Türkçesinde karşılaştığımız görüş farklarının Özbekçede oldukça sınırlı olması ayrıca dikkat çeken bir durumdur. Özbek gramerlerinde *ergash gap* terimiyle ifade edilen “yan cümle”, söz dizimsel işlevi, içerik ve bağlantı biçimleri göz önüne alınarak *qo’shma gap* yani “birleşik cümle”nin alt türlerini oluşturur. Özbekçede birleşik cümle *bo’glangan qo’shma gap* (bağlı birleşik cümle) ve *ergash gapli qo’shma gap* (yan cümleli birleşik cümle) olarak iki ana başlık olarak verilir. *Ergash gapli qo’shma gap* ana cümleye tabi olan yan cümlelere göre kendi içinde de gruplandırılır. Çalışmamızın ana konusu olan “yan cümle”, kelime gruplarıyla olan ilişkisi ve birleşik cümlelerdeki diziliş özellikleriyle de öne çıkar. Bazı Özbek dilbilimcilere göre kelime gruplarına benzerlik gösterse de kuruluş biçimleri ve cümle içindeki fonksiyonlarına göre farklılıklar içerir. Bağımsız yargı bildirmeyen ve ana cümleyi çeşitli yönlerden tamamlayan yan cümleler, cümlede *özneyi, yüklemi, nesneyi, zarfi, ölçü ve dereceyi, yeri, zamanı, şartı, maksadı, karşılaştırmayı, belirticiyi, engel durumunu, sebebi ve sonucunu* bildirmesi bakımından Özbekçede 14 başlık altında toplanmıştır. Yan cümlelerin ana cümleye bağlantı biçimleri ve bağlama unsurları (edatlar, yüklemeler ve cümle bağlayıcı yardımcı sözcükler) da dikkate alınarak yapılan tasnifler Özbek gramerciliğinde ortak kabul gören bir tasnif olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda tasnifi yapılan bu yan cümleler, türleri ve kullanımları esas alınarak incelenmiş ve Türkiye Türkçesindeki yan cümle olgusuyla birlikte izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Özbekçe, söz dizimi, yapı, birleşik cümle, yan cümle.

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. tyumrutas@kilis.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3149-9364>

GİRİŞ

Türkiye Türkçesinde cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması birbirinden farklı görüşlerin yer aldığı bir meseledir. Bu açıdan bakılarak söylenebilir ki yapı bakımından cümleler ortak bir bakış açısıyla değerlendirilmez ve tanımlanmazlar. Özbekçedeki söz dizimsel yapı ise genel olarak Türkiye Türkçesine benzese de cümleler yapı bakımından değerlendirildiğinde Türkiye Türkçesindeki görüş ayrılıklarının aksine sınıflandırmada bir yakınlık göze çarpar.

Dilin en önemli birliği ve fikirlerin ifade vasıtaları olan cümlelerin Özbekçe gramerlerde tam karşılığı *gap* (cümle) sözcüğüdür. Ancak bazı kaynaklarda *gap* dışında *jumla* (cümle) kavramı da karşımıza çıkar. Yani gramerlerde farklı tanımlanabilen *gap* ve *jumla* kavramları ile karşılaşılır.

Rahmatullayev, *gap* (cümle) ve *jumla* (cümle) hakkında görüş belirterek *jumla* için “gap’in telaffuz birimi” tanımını yapar (2006, s.8). Turniozov-Rahimov, başka bir tanım yaparak *jumla* ve *gap* kavramlarının aynı olduklarını düşünmemek gerektiğini vurgular. *Jumla* için fonetik, *gap* için ise gramatikal bir bakış açısı gereklidir. *Jumla* ahenk bütünlüğü, *gap* ise gramatikal bütünlük olarak tanımlanır (2006, s.48). Nutuk olarak da ifade edilen *jumla*, konuşmanın bir bölümü sayılırken; *gap*, özne, yüklem, tümleç ve nesnenin olduğu gramatikal bir birliktir. Sharipova-Yo’ldoshev cümleyi, dil kanunları esasında gramer ve ahenk bakımından şekillenen, bir fikri ifade etmek için kullanılan nutuk birliğidir şeklinde tanımlar (2006, s.17). Abdurahmanov vd. ise cümlenin tanımını müstakil sözlerin gramatikal ve semantik münasebetinden doğan bir birlik olarak verir (1979, s.).

Özbekçede gramer kategorilerinin iki kolundan bahsedilir; *morfolojiya* (morfoloji) ve *sintaksis* (söz dizimi). Sözcüklerin anlam ve yapı bakımından incelenen kısmı *morfolojiya* (morfoloji); cümlelerin anlam, yapı, öge dizilişi ve kelime grupları bakımından incelenen kısmı ise *sintaksis* (söz dizimi) başlığı altında değerlendirilir (Abdurrahmanov, vd., 1979: 3). Özbek gramerciliğinde *gap* (cümle) konusu, *sintaksis* yani söz dizimi çalışmaları dahilinde 1960-61 yıllarında “birleşik cümle” konusunun çalışılmaya başlamasıyla devam eder. Birleşik cümle genel olarak iki grupta incelenmiş *bo’g’longan qo’shma gap* (bağlı cümle) ve *ergashgan qo’shma gap* (tabi olan/ yardımcı cümleli birleşik cümle) olarak isimlendirilmiştir. Birleşik cümlelerin anlam, gramer ve ezgi özellikleri dikkate alındığında bazı tasniflerde üçüncü olarak *bo’g’lovchisiz qo’shma gap* (bağlaçsız birleşik / sıralı cümle) de bu tasnife dâhil edilir². Özbek gramerciliğinde anlam ve yapı kadar önemli olan ezgi, cümlenin kuruluşunda temel unsurlardan sayılır.

Aynı yıllarda cümleleri anlam bakımından değerlendirme çabaları da başlar. Dilbilimsel bir bakış açısı geliştirmeye çalışan araştırmacılar, başta mantık olmak üzere pek çok açıdan sentaktik bir çerçeve oluşturmaya çalışır. Şeklin anlamdan ayrı değerlendirilmesi fikrinin eleştirildiği, sadece cümle değil dilbilimsel her konunun

² bkz. M.A. Asqarova, O’zbek Tilida Ergashish Formalari va Ergash Gaplar, Fan Nashriyoti, 1966.; G’. Abdurahmanov, Qo’shma Gap Sintaksisi Asoslari O’zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti, Toshkent, 1958.

şekilden anlama, anlamdan şekle iki taraflı düşülmesi gerektiği görüşü önem kazanır (Nurmonov, Mahmudov, 2007: 2-3).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde yapısına göre cümlelerin tasnifine bakıldığında birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, girişik cümle, girişik birleşik cümle başlıkları görülür. Bu türlü bir yapı tasnifinde ortaklık olmadığı gibi bu başlıklar altında değerlendirilen yan cümle konusunda da görüş birliği yoktur. Özbekçede yan cümle *ergash gap* terimiyle karşlanır. Bu durumda *ergashgan qo'shma gap* (birleşik cümle), fiilimsilerle kurulan cümleler başta olmak üzere Türkiye Türkçesinde birleşik cümlelerin alt konusu olarak değerlendirilen tüm yapıları kapsar. Özbekçede birleşik cümlelerin incelenmesi sırasında esas alınan konu yan cümledir. Bu bakımdan yan cümle, cümlede yapıyı anlamamızı sağlayan temel unsurdur. Türkiye Türkçesinde iki cümlelerin birleştirilmesi durumunda cümlelerden birinin yüklemine fiilimsi olması söz konusudur. Yapısında fiilimsi olan bu türlü cümleler yan cümlelerdir. Yüklemi çekimsiz bir fiilden oluşan yan cümleler cümle gibi görünse de yargı bildirmede için müstakil olarak kullanılmaz. Özbekçede ise yan cümleler sadece yargı bildirmeyen fiilimsi ya da fiilimsi öbekleri ile kurulu değildir. Çeşitli bağlanma unsurlarıyla bir araya gelerek birleşik cümleyi meydana getiren yan cümleler, yargı bildiren cümlelerden de oluşabilir.

1. TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERLERİNDE YAN CÜMLEYE BAKIŞ

Özbekçede birleşik cümle yapıları, yardımcı unsurların ana cümleye bağlanması biçiminde ifade edilir. Bu durumda birleşik cümle ile bağlı cümle konuları Türkiye Türkçesindeki gibi değerlendirilmez. Karahan'ın *Türkçenin Söz Dizimi* isimli çalışmasında belirttiği cümlelerin bağlanma şekilleri hakkında verilen bilgi, Özbek gramerciliğinde kısmen karşılık bulur. Şöyle ki, Karahan'a göre eğer tek bir cümle, anlamı verme konusunda yetersizse başka cümlelerin kullanılması söz konusu olabilir. Bu durumda yan yana gelen cümleler bağlanma edatlarıyla (ki, ve, ama, fakat, çünkü, da, halbuki, lakin, ya...ya, zira, yoksa, yahut), ortak cümle öğeleriyle, ortak kip/şahıs ekleriyle ya da anlam ilişkisiyle birbirine bağlanabilir (2008, s.85-94). Özbek gramerlerinde ise *qo'shma gap* (birleşik cümle) iki ya da daha fazla cümlelerin çeşitli unsurlarla birbirine bağlanmasıyla oluşur. Yaman'a göre ise *qo'shma gap* (birleşik cümle)'i meydana getiren tüm cümleler yargılıdır. Hem entonasyon hem de içerik bakımından bütünlük oluşturur. (2000, s.206).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde karşılaştığımız birleşik cümle problemi yan cümle konusunu da tartışmalı hale getirmiştir. Cümlelerin tanımı ve birleşik cümlelerin tasnifi bakımından farklılıklar oluşmuş, buna bağlı olarak yan cümle üzerine de değişik görüşler ortaya atılmıştır. Türkiye Türkçesine göre cümlede sıfat-fiil, isim-fiil ve zarf-fiil ekleriyle kurulan grupları birer kelime grubu kabul edenlerin yanı sıra birer yan cümle, yardımcı cümle ya da cümlecik olarak isimlendiren araştırmacılar da söz konusudur.

Banguoğlu'na göre cümledeki birleşen sayısı yüklem sayısı ile doğru orantılıdır. Yani yüklem sayısı kadar birleşen vardır. Buna göre birleşik cümlede birleşenlerden meydana gelen cümleler bulunur. Ana fikri taşıyan cümle *başcümle*, birleşik cümlelerin her türlü diğer birleşenlerine *ikincil cümle* adını verir. İkincil cümle bağlı ya da müstakil cümle olabilir. Birleşik cümleyi anlam ve şekil açısından inceleyen Banguoğlu, yan yana

birleşik cümlelerin ikincil cümlesi için *yancümle*; altalta birleşik cümlelerin ikincil cümlesi için *altcümle*; tümleme birleşik cümlelerin ikincil cümlesi için *dışcümle*; karmaşık birleşik cümlelerin ikincil cümlesi için *içcümle* kavramlarını kullanır (2007, s.546-548).

Hatiboğlu, birden çok çekimli eylemin bulunduğu cümleye “birleşik tümce” der ve bir veya birkaç iç cümle, ara cümle, yan cümle ve bir ana cümleden kurulduğunu belirtir. Yan cümle çekimli eylemle kurulur ve eğer çekimli eylemle kurulmamışsa o bir yan cümle değildir. Hatiboğlu’na göre yan cümle, çekimli bir fiilden sonra ki bağlacıyla, dilek kipiyle, şart birleşik eylemiyle ya da soru biçimiyle ana cümleye bağlanan cümledir. Buna göre Hatiboğlu’nun yan cümle tasnifi; *Bağlaçlı Yantümce, Dilekli Yantümce, Koşullu Yantümce, İlgeçli Yantümce, Olumsuzluk Koşacıyla Yantümce, Sorulu Yantümce, İkiemeli Yantümce, Kalıplaşmış Yantümce* biçimindedir (1972, s.146-152).

Kükey, yan cümle için *yan tümcecik* ifadesini kullanarak cümle değerinde olmayan sonuna nokta ya da nokta değerinde bir noktalama alamayan, yüklemi bir fiilimsi ya da şart kipinden olan sözcük dizisi tanımını yapar. Şart kipiyle çekimlenen tüm fiiller yan cümlelerin yüklemidir. Buna göre Kükey yan cümleyi oluşturan şartlı fiilleri 5 grupta toplar; *Yüklemi dilek-şart kipiyle çekimlenmiş yan cümle, Yüklemi şart birleşik zamanla çekimlenmiş yan cümle, Yüklemi dilek-şart kipinin hikâye ya da rivayet birleşik zamanlarından biriyle çekimlenmiş yan cümle, Yüklemi katmerli birleşik zamanlı yan cümle* (1975, s.264-267).

Yörük, *Örnekli Uygulamalı Cümle Bilgisi* kitabında yan cümle için *yan cümlecik* (tümcecik) ifadesini kullanır. Kesin yargı bildirmeyen, temel cümlecığı sonuca hazırlayan, bir fiilimsi ya da isim soylu sözcükle kurulan cümlecik biçiminde tanımlar. Burada esas olan yan cümlelerin bir fiilimsiyle, şart kipli bir fiille ya da ek fiilin şartıyla çekimlenmiş isim soylu bir sözcükle kurulmuş olmasıdır (1978, s.45).

Hikmet Dizdaroğlu, “Tümccemsi” ve “Yantümce” kavramlarından bahsederek eylemsilerden oluşan yargısız anlatıma *tümccemsi*; bir temel tümceye bağlı olarak dilek ya da koşul kipindeki eylemlerle kurulu ya da ki bağlacı ile temel cümleye bağlanan yargılı anlatıma *yantümce* demiştir. Buna göre “yantümce” yargı bildirir ancak bildirdiği yargı bağımsız değildir ve *Dilek’li yantümce, Koşul’lu yantümce* ve *Bağlaçlı yantümce* olarak üç grupta incelenmelidir (1976, s.191-192).

Hengirmen’e göre temel cümlelerin anlamını tamamlayarak içinde yargı bulandıran cümleler yan cümledir. Yan cümle, *ki* bağlacıyla, *de* bağlacıyla, *mi* soru parçacığıyla, *gibi* edatıyla ve *değil* sözcüğüyle bağlanır (1997, s.367-358).

Bilgegil, ana cümleyi ya da ana cümleden önce gelen cümlecikleri tamamlayan birleşik sözleri “yan cümlecik” olarak tanımlar (1984, s.74).

Üstünova’ya göre *ulaçlar, eylemlikler* ve *ortaçlar* eylemsi öbeği kurduklarında bitmemiş yargı bildirirler. Ancak bitmiş eylem gibi olmadıklarından dolayı bağımlıdırlar. Dilbilgisi kitaplarında *cümlemsi, cümlecik, yan yargı, yan cümle, yan önerme* vb. terimlerle adlandırıldığını söyler. Bu yapılar fiilimsilerle kurulur. Ancak cümlede kullanım açısından bir addan bir zarftan vb. farkı yoktur (2014, s.89).

Delice'ye göre yan cümle, ya doğrudan fiilimsi ya da bir fiilimsi öbeğinden oluşur (2018, s.171).

Özkan ve Sevinçliye göre yan cümle temel cümlelerin ifade ettiği fikri şarta, sebebe ya da dileğe bağlayan cümledir. Esas görevi temel cümleyi anlam yönünden tamamlamaktır (2021, s.197).

Atabay, Özel, Çam'a göre yan cümleler; *dilek ve koşul bildiren yantümceler, temel tümceye ki bağlacıyla bağlanan yantümceler, soru ekiyle temel tümceye bağlanan yantümceler, ilgeçli yantümceler ve değil olumsuzluk koşacıyla temel tümceye bağlanan yantümceler* biçiminde beş grupta toplanır (2003, s.97-105).

Mansuroğlu'na göre Türkçede yan cümle pek çok dilden farklı olarak sadece şart cümlesinde bulunur. Cümle içinde yan cümlelerin görevi isim-fiiller, zarf-fiiller ya da çekimli fiillerle karşılanır (1955, s.59).

Göğüş, cümlelerde eylemin ya da önermenin bildirdiği her söz grubuna *cümlecik* demeyi uygun görür. Şekil bakımından yarım, anlam bakımından bağımlı saydığı bu cümleciklerin hem isim hem önerme niteliği taşıması sebebiyle *cümlemsi* olarak ifade edilmesi gerektiğini vurgular. Buna bağlı olarak yan cümleleri; *fiilimsi ile kurulan cümlemsiler* ve *isim cümlesinden oluşan cümlemsiler* olarak gruplandırır. Aynı çalışmada çekimli fiillerle kurulmuş cümleciklerin de tıpkı cümlemsiler gibi ana cümleye bir öge ya da bir belirtici olarak görmeleri sebebiyle yan cümle olarak kabul eder (1969, s.89-132).

Baskakov, Türkçede yan cümle konusundaki tasnif önerisinde *ana cümlelerin isim ögeleriyle ilişkili yan cümleler, ana cümlelerin sıfat ögeleriyle ilişkili yan cümleler, ana cümlelerin sıfat-zarf ögeleriyle ilişkili yan cümleler* şeklinde gruplama yapar. Yan cümlelerin türünü belirlerken cümlelerin tüm leksik, semantik ve sentaktik özellikleri dâhil edilir (2017, s.135).

Deny, yan cümle için *cümlecik* ifadesini kullanır. Cümleciklerin fiilden türeyen çekimsiz fiillerle kurulduğunu ifade ederek *çekimsiz fiil ile biten cümle öbeği* tanımını yapar. Bu cümlecikler öznesi olsun ya da olmasın cümledeki rollerine göre değerlendirilir (2012, s.750).

Daşdemir, iç yapıları itibariyle yan cümleleri üç grupta inceler; *yapıca bağımlı yan cümleler, yapıca bağımsız yan cümleler, yapıca bağımsız görünüşlü yan cümleler*. Yapıca bağımlı yan cümlelerin yüklemi çekimli değildir. Bu nedenle isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiilli yan cümleleri bu gruba dâhil eder. Yapıca bağımsız yan cümlelerin çekimli bir yüklemi vardır. Genelde iç cümle olarak karşılanır ve tek başına da kullanılabilir. Yapıca bağımsız görünüşlü yan cümleler ise çekimli bir yükleme sahiptir ancak bir ana cümleye ihtiyaç duyar. Şart cümleleri ya da açıklama yan cümleleri bu gruptandır (2007, s.135-136).

Aydemir, zarf işlevi üstlenen ve temel bir cümleye bağlanan yapılar için “zarf-fiil cümlesi” ifadesini kullanır. Bu cümlelerin bir üst cümleye bağlı olmaları sebebiyle esasen “bağımlı cümle tipi” olduğunu da belirtir. Bu tip cümleler söz dizimsel olarak tıpkı temel cümlelerdeki gibi bir yükleme sahiptir ancak bu yüklem cümleye bağımsız bir kimlik kazandırmaz. Ögelerin sıralanışına bakıldığında ise büyük bir benzerlik görülür.

Zarf-fiil cümleleri kendine has özne, yüklem, nesne taşıyabilir ve kurallı bir dizilişte olabilir (2010, s.7-12).

Üçok, bir fikrin ifadesinde tek cümle ya da birden fazla cümlelerin kullanılabileceğini ifade ederek bu cümlelerin de “cümlecik” ya da “cümle parçaları”ndan oluştuğunu belirtir. Bu durumda cümlecik ya da cümle parçalarından asıl anlamı taşıyan *asıl cümle* diğerleri *tamamlayıcı cümle* ya da *mütemmim cümle* olarak tanımlanır. Bu durumda Üçok’a göre yan cümle tamamlayıcı ya da mütemmim cümle olarak isimlendirilir. Asıl cümle ile tamamlayıcı cümle arasındaki ilişki iki biçimde kurulur. Bunlardan ilki *astsıralama*, ikincisi ise *yansıralama*dır. Astsıralamada, tamamlayıcı cümlelerin asıl cümleye bağlanması ifade edilirken yansıralamada tamamlayıcı cümleyle asıl cümlelerin yanyana sıralanması söz konusudur (2004, s.132-133).

Mehmet, yan cümlelerin bitmemiş görünümdeki yüklemlelere sahip olduğunu ve cümle içinde bir ya da birden fazla olabileceğini, bu yan cümlelerin de zarf-fiil ekleriyle çeşitli işlevlere sahip tümleçlere dönüşebileceğini ya da sadece cümleleri birbirine bağlayabileceğini ifade eder (2010, s.504).

Erguvanlı-Taylan, Türkçedeki yan cümleleri çekimli fiilli yan cümleler, çekimsiz fiilli yan cümleler biçiminde iki grupta inceler (1993: 162).

Uyum kavramının bir bütünü parçaları arasındaki tutarlılık olarak tanımlandığını ifade eden Gemalmaz, benzer konularda bağımsız olarak ele alınabilen en az iki parçanın belli kurallara göre bir araya getirilmesi sonucu oluşan yeni durumu olarak da ifade eder. Bu durumda dilde uyum, bir bütünü oluşturmak üzere birden fazla parçanın belli bir düzende bir araya getirilmesi olarak düşünülmelidir. Söz konusu bu düzen dilin sentaksıdır ve Türkçedeki önemli uyumlar daha çok sentaks düzeyindedir. Türkçenin sentaksında erkeklik, dişilik, cinssizlik, canlılık, cansızlık, somutluk, soyutluk, sınırlılık, sınırsızlık gibi kavramlarla ilgili ayrımların olmadığını ifade eden Gemalmaz’a göre bu uyumlar, dışa dönük görev öğelerinin (ek ya da edat) birbirlerine ve anlam öğelerine göre sıralarıyla ve anlam öğelerinin (sözcük, kök ya da gövde) birbirlerine göre sıralarıyla olmak üzere ikiye ayrılmalıdır. Dilin sentaks uyumuna ters olan ancak yerinde kullanıldığında dile ifade gücü kazandıran cümleler birleşik cümlelerdir. Gemalmaz, Türkçenin şekil itibarıyla birleşik cümleyi tanımadığını fakat farklı dillerin etkisiyle Türkçede birleşik cümlelerin kullanıldığını ifade eder (2010, s.190-215).

Tekin, *Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme* başlıklı çalışmasında yan cümleleri ana cümlelerin yüklemi ve cümle bağlayıcılarının görevlerine göre alt gruplara ayırır. Bu durumda Tekin’e göre yan cümleler; *özne cümlesi*, *nesne cümlesi*, *tümleç cümlesi*, *vasıflama cümlesi*, *şart cümlesi* ve *bağ cümlesi*dir. Tümleç yan cümlelerini de *zaman cümlesi*, *yer cümlesi*, *hedef cümlesi*, *sebep cümlesi*, *karşılaştırma cümlesi* ve *müsaade cümlesi* olarak gruptandırmıştır (1965, s.35-58).

Eckmann, *Çağataycada Yardımcı Cümleler* başlıklı yazısında Eski Türkçe metinlerde şart cümlesi haricinde yan cümle olmadığını, bazı tercüme sebepleriyle Uygurcadan itibaren Türkçeye girdiğini ifade eder. İslamın kabulünden sonra müşterek Orta Asya Türk Yazı Dilinin söz diziminde yan cümleler görülmeye başlar. Çağataycada en çok rastlanan yan cümle tiplerine değinerek ana cümleye bağlanış biçimlerine göre; *özne*

cümlesi, yüklem cümlesi, nesne cümlesi, tümleş cümleleri, tarz cümlesi, hedef cümlesi, sebep cümlesi, netice cümlesi, karşılaştırma cümlesi, şart cümlesi, müsaade cümlesi ve vasıflama cümlesi şeklinde gruplandırır (1959, s.27-58).

Bu genel çerçeveye göre Türkiye Türkçesinde yan cümle sınıflandırması için kullanılan metodolojinin işaret ettiği benzer noktaların yanı sıra ayrı düştüğü özellikler de yer alır. Hem bir cümlenin başka bir cümleye bağlanması hem de anlamına dâhil olmak suretiyle çeşitli gramatikal unsurlarla bir cümlenin içinde yer alması yan cümlelerin esas özelliğidir. Cümlede mutlaka görevli birlikler olarak yer alan, *ikincil cümle, tümcemsi, yantümce, yan cümle, yan cümlecik, tümcemsi, yan yargı, yan önerme, cümlecik, cümlemsi* ve *mütemmim cümle* olarak adlandırılan yan cümleler, cümledeki sentaktik uyumu bozamaz ve ana cümlenin yüklemiyle anlamsal bağımlı hiçbir zaman yitirmez. Ana cümleye bağlı bir söz öbeği gibi görünse de yüklemi bir fiilimsi olan yan cümleler, çekimli bir fiil ile kurulmamış olsa bile cümlenin ona bağlı öğeleri, kuruluşunda yer alan fiilimsiye göre tespit edilir. Erdoğan, farklı bir tanımlamayla ana cümlede temel öge olan yüklemi yan cümlede “yönetici öge” olarak isimlendirir (2020: s.198). Bu durumda yönetici ögesi fiilimsiler olan söz birliklerine yan cümle denir.

“Birleşik tümcede temel tümcenin dışındaki tümceler yan tümcedir” diyerek yan cümleyi eylemine göre *çekimli eylemli yan tümceler ve çekimsiz eylemli yan tümceler* şeklinde gruplandırılan Aydın, çekimsiz fiillerle kurulu yan cümleleri *özne görevinde eylemlilik yan tümcesi, nesne görevinde eylemlilik yan tümcesi, dolaylı tümleş görevinde eylemlilik yan tümcesi, yüklem görevinde eylemlilik yan tümcesi ve belirten görevinde eylemlilik yan tümcesi* olarak isimlendirir (2004, s.31-36). Bu durum Özbek gramerlerinde yer alan yan cümle sınıflandırmalarıyla neredeyse aynıdır. Her ne kadar Özbek gramerliliğinde birleşik cümle ve buna bağlı olarak yan cümle, Rus dilbilim ekolleriyile ilişkilendirilse de, bir dönem Rusça'nın söz dizimsel metodlarına göre hazırlanan gramer kitaplarından hareketle farklı bir sınıflandırmanın temel alınması bu benzerliği bozamaz.

2. ÖZBEK GRAMERCİLİĞİNDE BİRLEŞİK CÜMLE VE YAN CÜMLEYE BAKIŞ

Fiilimsilerle kurulan yapılar Türkiye Türkçesi söz diziminde bir kelime grubu oluştururken Özbekçeye göre birleşik cümleyi oluşturan yardımcı yapılardır. Genel görüş, cümle içindeki bu yardımcı yapıların fiilimsi grubu olarak değil birleşik cümleyi oluşturan ayrı bir yapı olarak kabul edilmesi yönündedir. Fiilimsilerle kurulu bu söz grupları Özbek gramerliliğine göre birleşik cümlenin de bir türünü oluşturur ve *ergash gapli qo'shma gap* (yan cümleli/tabii olan birleşik cümle) başlığı altında değerlendirilir. Özbek gramerliliğindeki bazı adlandırmaların Türkiye Türkçesine aktarıldığında değişiklik göstermesi meselesi söz dizimi konusunda tam olarak hissedilir. Örneğin Özbekçede *qo'shma gap* birleşik cümle demektir ancak *sıralı, bağlı ve girişik* cümleyi de içine alacak kadar kapsamlıdır.

Özbek gramerliliğinde iki ya da daha fazla yan cümlenin yapı, anlam ve tonlama bakımından bir bütünlük oluşturacak şekilde çeşitli bağlayıcı vasıtalarla bağlanarak oluşturduğu gramer birliklerine *qo'shma gap* (birleşik cümle) denir. Özbekçede cümleyi sınıflandırırken göz önünde bulundurulacak ölçütler bazı farklılıklar içerirse de genellikle

birbirine yakın tasnifler yapılır. Bu tasnifler Türkiye Türkçesiyle kıyaslandığında farklılıklar gösterir.

G'ulamov-Asqarova'ya göre iki ya da daha fazla bileşenin aynı cümlede içerik ve ezgiye göre bir araya gelmesiyle oluşan cümleler, Özbekçede *birleşik cümle* olarak tanımlanır. Basit cümleyle birleşik cümle arasındaki temel fark ilk olarak yapı, ikinci olarak ise cümle içindeki yardımcı unsurlardır. Basit bir cümlede tek yargı varken birleşik cümlede birbirine bağlı birden fazla yargı bulunur (1965, s.195). Bu konudaki açıklamalardan bir diğeri de Irisqulov tarafından yapılır. Irisqulov'a göre cümle, ögelerin dizilişi, cümlenin kuruluş sebebi ve ögelerin tam ya da eksik olması gibi pek çok bakımdan türlere ayrılır. Ögelerin dizilişi bakımından değerlendirildiğinde cümle, basit ve birleşik olmak üzere iki türdür. Bir fikri açıkça ifade eden, özne ve yüklemden oluşan cümleler *sodda gap* (basit cümle) olarak tanımlanır. Örneğin; *Paxta O'zbek xalqning iftixoridir* (Pamuk Özbek halkının iftiharıdır) ya da *Hayot murakkabdir* (Hayat zordur) gibi cümleler basit cümlelerdir. Basit cümlelerde nesne ya da tümleçlerin olup olmamasına göre cümleyi *sodda yig'iq gap* ve *sodda yoyiq gap* olarak ikiye ayırmak mümkündür. Adı geçen *yig'iq gap*, sadece özne ve yüklemden oluşan cümleye işaret eder. Örneğin; *Oy botdi* (Ay battı) veya *U kuylayapti* (O, şarkı söylüyor) gibi. *Yoyiq gap* ise özne, yüklem ve tümleçlerle kurulan cümleye işaret eder. Örneğin; *Xo'jalik dehqonlari davlatga yana 200 tonna paxta topshirishga va'da berdilar* (Çiftçiler devlete 200 ton pamuk daha teslim etmeye söz verdi)³ (2009, s.133).

Irisqulov, cümlede iki ya da daha fazla özne-yüklem olmasını Özbekçede birleşik cümle olarak tanımlar. Birleşik cümleler de kendi arasında üçe ayırarak; *bog'langan qo'shma gap* (bağlı cümle), *ergashgan qo'shma gap* (biri diğerine bağımlı / tabi olan birleşik cümle) ve *murakkab qo'shma gap* (birden fazla yan cümleli birleşik cümle) biçiminde gruplandırır (2009, s.134). Buna göre bağlı cümleler, iki ya da daha fazla denk cümlenin bir araya gelmesiyle oluşur. Ancak bu cümlenin birleşik cümle kategorisine dâhil edilmesi Özbek gramerciler arasında tartışmalıdır. Bazı gramerciler bağlı cümlenin yapı bakımından birleşik cümle olamayacağını ve basit cümle kategorisine dâhil edilmesi gerektiğini savunur. Bağlı cümlelerin kendine has özelliklerinin olduğu ve bu sebepten ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği düşünülür. Bağlı cümlelerde yer alan basit bir cümlenin yerinin değiştirilmesi durumunda anlamın da bozulabileceği göz önünde tutulmalıdır. Örneğin; *Mehmonlar soat oltida kelishdi va biz kechki ovqatga o'tirdik* (Misafirler saat altıda geldiler ve akşam yemeğine oturduk) cümlesinde yer alan cümlelerin yer değiştirmesi halinde cümledeki mantık ilgisinin de bozulduğu görülür. Birbirine bağlı basit cümlelerin bağlı cümleyi meydan getirmiş olması kendi içinde anlamsal bir bağ da doğurmuş olur.

Bağlı cümlelerin Irisqulov'a göre tasnifi ve örneklendirilmesi şöyledir;

a.*Biriktirish yo'li bilan bog'lanish* (Sıralama yolu ile bağlanma); *U tez daryolarni jon dili bilan sevar va muz tog'lardan shiddatla oqib tushuvchi suvlar uni o'zida yo'q*

³ Ayrıca bkz. Fatma Özkul, *Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995., A. Shomaqsudov, I. Rasulov, R. Qo'ng'urov, H. Rustamov, *O'zbek Tili Stilistikasi*, 1983.

sevintirardi (Hızlı akan nehirleri can-ı gönülden sever ve buzlu dağların suları onu hiç olmadığı kadar mutlu ederdi).

b. *Ayiruv yo'li bilan bog'lanish* (Ayırma yolu ile bağlanma); *Goh havo bulut bo'ladi goh kuyosh chiqadi* (Kah hava bulutlanır kah güneş çıkar).

c. *Zidlov yo'li bilan bog'lanish* (Zıtlık ile bağlanma); *Qor yog'di, biroq uncha sovuq bo'lmadi* (Kar yağdı ancak o kadar da soğuk olmadı) biçiminde üç grupta incelenir (2009, s.134).

Özbekçede biri diğerine tabi olan birleşik cümleler, iki ya da daha fazla cümlelerin bir araya gelmesiyle oluşur. Bunlardan biri ana cümle, diğerleri ise ana cümleye tabi olan yan cümlelerdir. Yan cümleler, ana cümledeki bir sözcük ya da cümlelerin bütünüyle ilişkiindedir ve ana cümledeki fikri çağrıştırır. Örneğin; *Yomg'ir tinsa, shahar bo'ylab sayrga chiqamiz* (Yağmur dinerse şehri seyre çıkarız) ya da *Hosil yig'ib olingach ikki qayta urug'ekildi* (Hasattan yapılan toplanana kadar iki kere daha tohum ekildi) (Irisqulov, 2009, s.134). Bu örneklerden ilkinde şart, ikincisinde ise zamana vurgu söz konusudur. Birden fazla yan cümleli birleşik cümlelerde ise yine bir kategorilendirme sorunu göze çarpar. Bu cümlelerin yapısında bir ana cümle ve en az iki yan cümle olmalıdır. Bazı durumlarda yan cümlelerin sayısı üç, dört ya da daha fazladır. Ancak Irisqulov'a göre bir ya da birkaç cümleyle sınırlandırmak en doğrusudur (2009, s.135).

Özbek edebi dilindeki birleşik cümlelerin yapısını doğru anlamak cümle unsurları arasındaki anlam ilişkisini doğru tespit etmekle mümkündür. Her bir cümle unsurunun anlam bağı tespit edilmeden, cümledeki görevi göz önüne alınmadan yapılacak olan tanımlar cümledeki fikrin doğru anlaşılmasına sebep olur. G'oziyev, *Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar; yomonga yaqin yursang balosi yuqar* (Kazana yakın yürürsen karası bulaşır, kötüye yakın yürürsen belası bulaşır) cümlesini örnek gösterir. *Qozonga yaqin yursang qorasi yuqar* cümlesi iki cümlelerin bir araya gelmesiyle kurulmuş ve arada anlam bağı olan birleşik bir cümledir. Aynı şekilde *yomonga yaqin yursang balosi yuqar* cümlesi de birleşik bir cümledir. Her iki cümle de basit cümlelerden oluşmuş ve aradaki bağ, birbirini destekler biçimde cümleleri bir araya getirmiştir. Bu bağ, her iki cümlelerin de anlamlı biçimde bir araya geliş bağıdır. (1941, s.127).

G'oziyev Özbekçede *ergashgan qo'shma gap* (birleşik cümle)'i tasnif etmiş ve bunu yaparken cümledeki unsurların bir araya geliş biçimlerini dikkate almıştır. Buna göre, *İki basit cümleden oluşan birleşik cümle, İki birleşik cümleden oluşan birleşik cümle, Bir ana cümle ve birden fazla aynı türden yan cümleden oluşan birleşik cümle, Bir ana cümle ve aynı türden olan ve olmayan yan cümlelerden oluşan birleşik cümle, Bir ana cümle ve sıralı cümlelerden oluşan birleşik cümle, Bir basit ve bir birleşik cümleden oluşan birleşik cümle, Bir basit ve bir bağlı cümleden oluşan birleşik cümle, Bir ana cümle ve bir yardımcı cümleden oluşan birleşik cümle* şeklinde sıralamıştır (1941: s.128-155).

Abdurahmanov, birleşik cümle gibi görünen basit cümlelerden bahseder. Bu türlü cümleleri iki biçimde ilişkilendirerek “denklik” ve “tabilik” ilgisi kurar. Gramatikal bakımdan denklik ilgisi kurulan cümleler *Bog'langan qoshma gap* (bağlı birleşik cümle)i oluştururken, biri ikincisine tabi olan cümleler ise *Ergash gapli qoshma gap* (birleşik

cümle) i oluşturur. Yapılan tüm tanımlara göre birleşik cümlelerin yapısında mutlaka bir yan cümle yani *ergash gap* bulunur. Böylece birbirine anlam olarak tabi olan cümlelerin birbirini tamamladığı görülür (1958, s. 21). Denklik ilgisi kuran cümleler *bağlı cümleleri* meydana getirirken, biri diğerine tabi olan cümleler ise *bağımlı cümleleri* oluşturur. Birleşik cümleyi oluşturan yan cümlelerin biri anlam olarak diğerine tabidir. Anlam bakımından bağımsız olmayan cümle, şeklen de bağımsız olmaz. *Qo'shma Gap Sintaksisi Asoslarinda* Abdurahmanov'un verdiği *Bu uy oldin bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q, tokchasi ham yo'q, toqisi ham yo'q edi* (Bu ev daha önce bir kulübe olduğu için pencereleri de rafları da duvarları da yoktu) örnek cümlesinde dört basit cümle bulunur. Bu basit cümleler birbirine bağlıdır ancak her biri bağımsız bir cümledir. Buna rağmen bir araya gelerek birleşik cümle meydana getirirler. Çünkü cümlelerin ana fikrine farklı yönlerden tesir ederler. Esasen Özbekçede “bağlı” ve “bağımlı” cümleyi birbirinden ayırt etmek zordur. Bu nedenle aradaki farkları bilmek önemlidir. Bağlı cümlelerde mutlaka denklik bildiren bir bağlaç bulunurken bağımlı cümlelerde tabilik bildiren bağlaçlar ve *qanday, kim, nima, shunday* gibi nisbî sözcükler kullanılır. Bağlı cümlelerde her bir cümlelerin yüklemi şahıs ve zaman bakımından müstakil olabilirken, bağımlı cümlelerde yüklem zarf-fiil, sıfat-fiil ya da şart kip eklerinden birini alır (1958, s.22).

Benzer bir tanım Turniyozov-Turniyozova tarafından verilmiştir. Yan cümleler ikinci bir cümlelerin talebine göre şekillenir ve tabilik fonksiyonu üstlenir. Tabili cümlelerin esas karakteri birleşik cümlelerin yapısına dâhil olmasıdır (2003, s.99).

Asqarova, Özbekçede basit ve birleşik cümle arasındaki esas farkın yapı ve kuruluşundaki unsurlar olduğundan bahseder. Birleşik cümleyi *bo'g'langan qo'shma gap* (bağlı birleşik cümle) ve *ergash gapli qo'shma gap* (yan cümle ile kurulan birleşik cümle) olarak iki grupta inceleyip kuruluş bakımından ikisini birbirinden ayırmanın zorluğunu ifade eder. Esasen bu durum Özbekçede genel bir kanaattir. Bunun Rusçaya has bir sınıflandırma olduğunu belirten Asqarova, üçüncü bir cümle tipi olarak da *Oraliq tipdagi qo'shma gap* (Ara cümle tipindeki birleşik cümle)'i gösterir. *Bo'g'langan qo'shma gap* (bağlı birleşik cümle) türünü çeşitli bağlayıcılarla kurulan cümle olarak verir. Bu türlü cümleler sadece bağlanmakla kalmaz cümleler arasında karşılaştırma, ayırma, zıtlık gibi anlam ilgileri de kurar. Bu bağlayıcılardan *va* (ve) ile *ham* (da/de) sıralama ve bağlama işlevlidir. Bu bağlayıcılara eş olarak *-u* (-yu), *-da* yüklemeleri de aynı anda ya da belli zamanlarda meydana gelen olayların ifade edildiği cümlelerin bağlanmasında kullanılır. Zıtlık anlamı taşıyan cümlelerde ise *goh, dam, bir ba'zan, na...na, yo, yo'q, xoh* ifadelerinin kullanıldığı görülür. *Ergashgan qo'shma gap* (yan cümle ile kurulan birleşik cümle) Özbek cümle bilgisinin en çok tartışılan kısmıdır. Yan cümlelerin ana cümleye bağlanırken kullandığı unsurların cümlede önemli rol oynaması, bu cümle türünü sınıflandırırken net ve belirgin kıstasların olmaması, Özbekçeye değil Hint-Avrupa dillerine has özelliklere göre uyarlanmış olması ya da Rusçadan yapılan tercümelere göre açıklanmaya çalışılması ve en önemlisi Türkçenin gramer hususiyetlerinin göz önünde bulundurulmamış olması bu durumun kafa karıştırıcı olmasına sebep olur. 1956 yılında Almaata'da düzenlenen toplantıda bu konunun doğru anlaşılması için çeşitli bildiriler sunulmuş, neticede iki tür görüş ortaya atılmıştır. Zarf-fiil ya da sıfat-fiille kurulmuş bir yapının cümlede yan cümle olamayacağı savunulmuş, yüklem bir iş ya da oluş bildirmemesi, şahıs eki almaması ya da özneye ihtiyaç duymaması gibi sebeplerden ötürü

yan cümle değil bir kelime grubu olması gerektiği düşünülmüştür. Yanı sıra cümledeki sıfat-fiil ve zarf-fiilin yüklem gibi düşünülmesi gerektiği ve böylece cümlede yardımcı bir cümle olabileceği savunulmuştur. Diğer taraftan bu tip yapılar *yarım predikativli* yani *yarım yargılı* olarak isimlendirilmiştir. Aynı zamanda sıfat-fiil ya da zarf-fiillerin olduğu cümlelere *fe'lining shaxssiz formalari* (şahssız fiilli yapılar) denmesi de dikkat çekicidir (Asqarova, 1966, s.18-20). *Ergash gapli qo'shma gap* (Yan cümleli birleşik cümle)deki yan cümleler bazı özellikler taşır. Zarf-fiil ekleriyle kurulan ve yan cümledeki yüklemi olan kelime grupları şahıs ifade etmezler. Ancak bazen *-guncha* morfemi iyelik eki olarak bu kuralı bozar. Bu iyelik eki cümledeki özneye işaret eder (Abdurahmanov vd., 1976, s. 291). Fiilin zarf-fiil ya da sıfat-fiil eki olarak yan cümledeki yüklemi olması mümkündür ancak ana cümledeki yüklem aldıkları ekleri almaları mümkün değildir (Abdurahmanov vd., 1976, s.357). Yan cümle ile ana cümleyi birbirine bağlayan vasıtalar olarak bağlaçlar, yüklemeler, yardımcı sözcükler ve bazı fiilden isim yapan ekler, zaman ifade eden sözcükler gösterilebilir. Özbekçede yan cümleyi ana cümleye bağlamanın yolu esasen bağlaçlı ve bağlaçsız olarak iki türdür. Bağlaçlı kurulan cümlelerde bağlayan unsurlar edatlar, yüklemeler ya da yardımcı sözcüklerdir. Örneğin *chunki* (çünkü), *shuning uchun* (bunun için), *negaki* (niye ki), *sababki* (sebebi ki), *shekilli* (galiba), *go'yo* (güya), *agar* (eğer), *bordi-yu* (eğer), *basharti* (eğer), *mabodo* (eğer), *to ki* (ta ki), *demok* (yani) bunlardan bazılarıdır. Bağlaçsız kullanımlarda ise zarf-fiiller, sıfat-fiiller ve bunların olumlu ya da olumsuz şekilleri ve şart çekiminin kullanıldığı yapılar karşımıza çıkar. Yan cümlelerde *-gan* sıfat-fiil ekinin *sari*, *sayin*, *uchun*, *bilan* edatları ile kullanılarak bağlanması söz konusudur. *sari* ve *sayin* edatlarının olduğu yan cümlelerde *-gan* ekinin iyelik eki alması çok nadir görülürken *uchun* ve *bilan* edatlarının olduğu yan cümlelerde iyelik eki kullanımı yaygındır. Bu iyelik aynı zamanda yan cümledeki öznesi olur (Abdurahmanov vd., 1976: 384-385).

Asqarova'ya göre birleşik cümledeki üçüncü türü olan cümle *Oraliq tipdagi qo'shma gap* (Ara cümle tipindeki birleşik cümle)dir. Bağlaç kullanılıp kullanılmamasına göre *bağlı* ya da *yan cümle ile kurulan birleşik cümle* arasında bir tür olarak kabul edilir ve *yardımcılı* ya da *yardımcısız* olmak üzere iki biçimde karşımıza çıkar. Yardımcısız olan türünde hiçbir zaman bir bağlaç ya da bu görevle herhangi bir öge bulunmaz. Önemli olan ezgidir. Bu çeşit birleşik cümleler Özbekçede *Bo'g'lovchisiz qo'shma gap* (Bağlaçsız birleşik cümle) olarak da adlandırılır. Bu sebeple birleşik cümle bahsinde *bo'g'langan qo'shma gap* (bağlı birleşik cümle), *ergashgan qo'shma gap* (birleşik cümle) ve *bo'g'lovchisiz qo'shma gap* (bağlaçsız birleşik cümle) olarak üç kısımda değerlendirilir. Asqarova'ya göre üçüncü tip olarak gösterilen *bo'g'lovchisiz qo'shma gap* (bağlaçsız birleşik cümle) Rusça gramerlerdeki sınıflandırmanın taklididir. Bu durum Özbekçedeki kuralların da karışmasına sebep olmuştur. Yardımcılı türünün ise sadece Özbek dilbiliminde değil genel Türkolojide de sınıflandırma sorunu yaşattığını belirtir (1966, s.22-30).

Özbekçede *Ergash gapli qo'shma gap* (birleşik cümle) ve *Bog'langan qo'shma gap* (bağlı birleşik cümlelerin)'in benzer tarafları olduğu gibi farklı yönleri de öne çıkar. Abdurahmanov'a göre bu farklar yapıyla ilgili olduğu kadar tonlamayla da ilgilidir. Buna göre;

a. Bağlı birleşik cümlelerde, basit cümleler denklik ilgisi kuran bağlaçlar vasıtasıyla bir araya getirilir. Birleşik cümlelerde ise bir sonraki ya da önceki cümleye tabi olduğunu gösteren bağlaç fonksiyonlu yapılar ya da *qanday* (nasıl), *nima* (ne), *shunday* (böyle) gibi nisbî sözler kullanılır.

b. Bağlı birleşik cümleyi oluşturan basit cümlelerin yüklemeleri her zaman belli bir şahıs ve zamana işaret eden müstakil cümlelerdir. Birleşik cümlelerde ise yan cümlelerin yüklemi ya bir zarf-fiil ya bir sıfat-fiil ya da şart kipiyle çekimlenmiş bir fiildir.

c. Bağlı birleşik cümlelerde tonlama bir kıyaslamayı bildirirken, birleşik cümlelerdeki tonlama bir açıklama, bir izah bildirir (1958, s.22).

Abdurahmanov, Özbekçede tabilik ilgisi kuran bağlaçlar ya da bağlaç vazifesindeki vasıtalar yardımı ile bir cümleyi ikinci bir cümleye anlam olarak tabi kılıp izah eden birleşik cümle türü olan *Ergash Gapli Qo'shma Gap* (yan cümleli birleşik cümle/birleşik cümle)'ye örnek olarak *Muhiddin o'z fikrini dalillar bilan tushuntirib bergach, hamma ko'ndi* (Muhiddin kendi fikrini deliller ile açıkladıktan sonra herkes mutabık kaldı) cümlesini verir. Bu cümle iki basit cümleden kurulmuştur. İlk olarak *Muhiddin o'z fikrini dalillar bilan tushuntirib bergach* cümlesi ikinci cümleye tabidir. İkinci cümlelerin yüklemi ise hareketin ne zaman meydana geldiğini göstermiştir. Abdurahmanov'a göre birleşik cümleyi oluşturan basit cümleler iki biçimde isimlendirilir. Başka bir cümleye bağlanıp, tabi olup, o cümleyi izah eden, tamamlayan cümle Özbekçede *ergash gap* yani yan cümledir. Anlama işaret eden diğer cümle ise *bosh gap* yani ana cümledir. Yan cümlelerin iki görevi bulunur. Bunlardan ilki ana cümlelerin yapısındaki bazı öğelere bağlanıp anlam ilişkisi kurmak, ikincisi ise ana cümlelerin bir ögesi değil, birleşik cümleyi oluşturan unsurlardan biri olarak cümleyi tamamlamak (1958, s.79-82).

Islamova, birleşik cümlelerin hem semantik hem de sentaktik bakımdan herhangi bir bağlayıcıya mutlaka ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Ancak bu durum isimlendirme noktasında *bağlaçlı birleşik cümle* isminin kullanılmasına sebep değildir. Islamova, geleneksel pek çok görüşü reddederek bağlaçlı ve bağlaçsız birleşik cümlelerin dilbilimsel olarak doğru bir sınıflandırma olmadığını ve bu durumun Rus dilbilim ekollerine göre tayin edildiğini ifade eder. Birleşik cümlede sadece *yan cümle* (*ergash gap*) olması gerektiğini ve böylece isimlendirme noktasında *ergash gapli qo'shma gap* (yan cümleli birleşik cümle) yerine sadece *qo'shma gap* (birleşik cümle) denilmesinin yeterli olduğunu belirtir (Islamova, 2020, s.200-201).

Raupovna vd., Özbekçede birleşik cümlelerin üç türüne değinir; *Teng tarkibli qo'shma gaplar* (Denk bileşenli birleşik cümleler), *Tobe tarkibli qo'shma gaplar* (İkincil bileşenli birleşik cümleler) ve *Mutonasib tarkibli qo'shma gaplar* (Birbirine bağlı birleşik cümleler). *Teng tarkibli qo'shma gaplar* (Denk bileşenli birleşik cümleler)de yüklemelerin her biri basit bir cümle oluşturur. *Tobe tarkibli qo'shma gaplar* (İkincil bileşenli birleşik cümleler) iki ya da daha fazla basit cümle içerirse de cümleler yapı ve anlam olarak birbirine bağlıdır. *Mutonasib tarkibli qo'shma gaplar* (Birbirine bağlı birleşik cümleler)de ise şart ilgisi söz konusudur (2020, s.195-196).

Rzayeva, birleşik cümleler üzerine yaptığı bir çalışmada yer verdiği tasnifte üç farklı yaklaşımdan bahseder. Ona göre yan cümle ölçütü olarak biçimsel ve mantıksal

yaklaşım öne çıkar. Biçimsel yaklaşımda ölçüt yüklemnin çekimli olup olmamasıyken, mantıksal yaklaşımda ise ölçüt anlamdır. Çalışmasında diğer yaklaşımları ise *tüm eylemsi terkipleri yan cümle sayanlar, yalnız ayrı öznesi olan terkipleri yan cümle sayanlar ve hiçbir terkipleri yan cümle saymayanlar* biçiminde sıralar (2007, s.365-374).

Bazı durumlarda yan cümlelerin de kendi içinde birleşik bir yapıda olduğu da görülür. Bu konuda Abdurahmanov şöyle örnek verir;

Gap shundaki, siz oyoqlaringiz bo'lmagan holda shunday bir mohirlikka erishdingizki butun dunyoda eng sog'lam kishigina bunday mohirlikka muyassar bo'lishi mumkin. (Gerçek şu ki, siz bacaklarınız olmadığı halde öyle bir beceriye ulaştınız ki bütün dünyada sadece en sağlıklı kişinin bu beceriye ulaşması mümkün.) Bu cümle, yüklemi yan cümle olan birleşik bir cümledir. Ana cümle *gap shundaki* kabul edilir ve *siz oyoqlaringiz bo'lmagan holda shunday bir mohirlikka erishdingizki butun dunyoda eng sog'lam kishigina bunday mohirlikka muyassar bo'lishi mumkin* cümlesi yan cümledir. Bu durumda bu yan cümlelerin yapısında iki farklı yan cümle ve bir ana cümle daha bulunur (1958, s.83).

Yan cümle iki ya da daha fazla ana cümleyle bağlanabilir. Ana cümleyle bağlanırken türlü vasıtalar kullanılır. Abdurahmanov bu vasıtaları *ko'makchilar* (edatlar), *yuklamalar* (yüklemeler), *nisbiy so'zlar* (ilgi sözcükleri) ve *kelishik qo'shimchalari* (durum ekleri) biçiminde sıralar. Yanı sıra sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve şart kipinin rolü de büyüktür. Tonlama ve cümledeki öğelerin dizilişi de ana cümle ve yan cümlelerin belirlenmesinde önemli rol oynar (1958, s.85).

Shomaqsudov vd., yan cümlelerin gramatikal bakımdan tıpkı basit cümlelerdeki gibi yargı bildirdiğini ifade eder. Bazı durumlarda yardımcı unsurlarla cümlede yer alırlar. Ancak semantik açıdan bakıldığında yan cümleden beklenen ana cümleyi çeşitli anlamlarla kuvvetlendirmesidir (1983: s.208). Cümlelerin temel öğeleri özne ve yüklemidir. Özbek gramerciliğinde “ikincil öğeler” adıyla kullanılan nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci cümlelerin temel öğeleri olmadan bir cümle oluşturamazlar. Ancak bazı durumlarda temel öğeli cümleler de mutlaka yanına ikincil öğelerden birini ister. Yan cümleler Özbekçede bir de ana cümlede ifade edilmeyen öğeleri temsil etmek için kullanılır. Shomaqsudov vd bu konuda şu örnekleri verir; *Hammaga ma'lumki, paxtaning sifati uning tezroq terib olinishiga ham bog'liq* (Herkesçe bilinir ki pamuğun kalitesi hızlı toplanmasına da bağlıdır) ya da *Bir o'lkaki tuprog'ida oltin gullaydi* (Bir ülke ki, toprağında altın açar) cümlelerinde altı çizili kısımlar Özbek gramerciliğinde yan cümle kabul edilir ve ana cümlede ifade edilmeyen öğeleri temsil eder. Bu durumda yan cümleler ilk cümlede *kim*, ikinci cümlede *nasıl* sorularının karşılığıdır (1983, s.209). Bu cümlelerdeki *ki* yüklemesi Özbekçede birleşik cümle yapımındaki temel unsurlardan biridir.

Yan cümleler semantik açıdan ana cümleyle bir bütünlük içermelidir. Yan cümle basit cümlelerin içinde adeta önemli bir öge olur. Örneğin; *ko'rdimki komandir kelayotir* (gördüm ki kumandan geliyor) cümlesi ile *komandirning kelayotganini ko'rdim* (kumandanın geldiğini gördüm) cümlesi Özbekçede *paralel yapı* adıyla anılır (Shomaqsudov vd., 1983, s.210).

Ana cümlede ifade edilmeyen öge yerine bazı durumlarda *bu, bunu, o, ona, ondan, orada, ona* gibi işaret zamirleri kullanılır. *Shundan hursandmanki, ular Elobodni ham bilar ekanlar* (Şundan memnunum ki Elobod’i de bilirlermiş) cümlesinde olduğu gibi ana cümle şeklen tamamlanmış bir cümle olsa da anlam olarak eksiktir ve mutlaka bir izaha gerek duyar.

Yan cümlelerin ana cümleye bağlanırken kullandığı vasıtaların en başında *ko’makchilar* (edatlar) gelir; *uchun* (için), *bilan* (ile), *sababli, sababidan, tufayli* (sebepli), *chunki* (çünkü), *toki* (ta ki), *qaramay* (-e rağmen), *qaramasdan* (aksine), *qadar* (-e kadar), *ko’ra* (-e göre, buna göre), *kabi, singari* (gibi, örneğin), *beri* (beri), *buyon* (-dan beri), *ilgari* (ileri), *burun* (önce), *oldin* (önceki), *avval* (evvel), *keyin* (sonra), *so’ng* (sonra), *sari* (-e doğru), *sayin* (-e doğru), *hamon* (hala), *holda* (halde) en sık kullanılan yardımcı sözcüklerdir. Buna göre; *uchun* (için) edatı *sebeb bildiren yan cümle* (sabap ergash gap)yi ana cümleye bağlar. Yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiil olup genellikle *-lik* eki ya da iyelik ekleriyle birlikte kullanılır. Bu tip yan cümleler ana cümleden önce gelir. Bazı durumlarda yan cümle ana cümleye bağlanırken *uchun* (için) edatı yerine sıfat-fiil eki almış sözcüğe yönelme durum eki *+ga* getirilir. *uchun* (için) edatı maksat bildiren yan cümle (maqsad ergash gap) yi ana cümleye bağlamak için de kullanılır. Bu durumda yan cümlelerin yüklemi emir kipindedir. Bazen de yan cümlelerin yüklemi fiilden isim yapan *-(i)ş* ekinin üzerine iyelik eki getirilmesiyle kurulur. *bilan* (ile) edatı ise zaman bildiren yan cümle (payt ergash gap) yi ana cümleye bağlar. Yan cümlelerin yüklemi isim-fiil eki üzerine iyelik eki almıştır. Ancak iyelik eki almadığı durumlar da olabilir. Örneğin: *Eshikdan kirishi bilan uning ko’zi koridorda derazaning tubida o’tirgan Sharafatga tushdi.* (Kapıdan girmesiyle onun gözü koridorda pencerenin altında oturan Sharafat’e ilişti.) *sababli, sababidan, tufayli* (sebepli) ve *chunki* (çünkü) sözcükleri ise sebep bildiren yan cümleyi ana cümleye bağlarken kullanılır. *chunki* edatının kullanıldığı cümlelerde yan cümle ana cümleden önce gelir. Zaman zaman *chunki* yerine *naki* (ne ki) ifadesinin de getirildiği görülür. Örneğin: *O’rmonlarda va botqoqliklarda partizanlik qilgani tufayli, qariganida Nikolay Grugorevich’ning oyog’i og’rib qoldi.* (Ormanlarda ve bataklıklarda partizanlık nedeniyle Nikolay Grugorevich’in bacağı yaşlılığında incindi) ya da *Shu so’zing o’zi oltindan a’lo naki ko’nglimni ko’tardi.* (Bu sözün kendisi altından daha iyi ne ki (çünkü) gönlümü yükseltti). *toki* (ta ki) sözcüğü maksat bildiren yan cümleyi ana cümleye bağlar. Bu durumda yan cümlelerin yüklem emir kipindedir. Bazı durumlarda da *toki* (ta ki) sözcüğüyle birlikte *deb* (diye) sözcüğü de kullanılır. Örn: *Utmi dovullating toki batamom koydirsin kol qilsin dushmanimizni. qaramay* (-e rağmen), *qaramasdan* (aksine), *qadar* (e kadar) edatlarının olduğu birleşik cümlelerde ise yan cümlelerin yüklemi iyelik ve yönelme durum eki alır. Örneğin: *Nafasi tiqilishiga qaramay, onasi so’zida davom etdi.* (Nefesi tıkanmasına rağmen annesi sözüne devam etti.) ya da *Mashina kelganga qadar kolxozdagi yangiliklar haqida suhbatlashib o’tirdik.* (Araba gelene kadar çiftlikteki yenilikler hakkında sohbet edip oturduk). *ko’ra* (-e göre, buna göre) edatı ise cümlede kıyas bildirir. Yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiil eki üzerine iyelik ya da ayrılma durum eki alır. Örneğin: *Bu ishni Salim qilganidan ko’ra sening qilganing yaxshi edi.* (Bu işi Salim’in yapmasındansa senin yapman iyiydi). *kabi* (gibi) edatının kullanıldığı cümlelerde ise benzetme anlamı aranır. Yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiil eki alır ancak bir durum eki talep etmez. Örneğin: *U, oyoqlarida mador go’lmagan kabi*

kalavlanib o'zidan yigirma qadarcha narida ishkom boshida turgan qizning yoniga keldi (O, ayaklarında derman yok gibi topallayan, kendisinden yirmi metre ötede işin başında duran kızın yanına geldi). *beri* (beri), *buyon* (-dan beri), *ilgari* (ileri), *burun* (önce), *oldin* (önceki), *avval* (evvel), *keyin* (sonra), *so'ng* (sonra) edatları zaman bildiren yan cümleyi ana cümleye bağlar. Yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiil eki ve ayrılma durum eki alır. Örneğin: *Onasi o'lgandan beri Nuri tez-tez kelib turar edi* (Annesi öldüğünden beri Nuri sık sık gelirdi) ya da *Kanal qazilmasdan burun bu yerlar dasht-sahro edi* (Kanal kazılmadan önce bu yerler çöl idi). *sari* (-e doğru), *sayin* (-e doğru), *hamon* (hala), *holda* (halde) edatlarının kullanıldığı birleşik cümlelerde yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiildir ve durum eki talep etmez. *sari* (-e doğru) edatının kullanıldığı cümlelerde miktar, derece anlamı vardır. Örneğin: *Shu kanallarga yaqinlashgan sayin Sidiqjonning yuragi taka-puka bo'la bo'shladi* (Bu kanallara yaklaştıkça Sidiqjon'ın yüreği taka-puka atmaya başladı). *holda* (halde) sözcüğü ise edat görevli kullanılan ve kullanıldığı yan cümlede yüklemi sıfat-fiil olan sözcüktür. Buna örnek olarak ise *Umidler bilan ko'ksi qabargan holda lablarida bir qo'shiqni shivirlab, ho'jayinnikiga ketdi* (Ümit ile göğsü kabarır halde dudaklarında bir şarkı mırıldanarak hocasının kine gitti) (Abdurahmanov, 1958, s.86-91).

Yan cümleler ana cümleye yüklemeler vasıtasıyla da bağlanır. Özbekçede *yükleme* (yuklama), cümlede sentaktik alaka sağlayan, cümleyi oluşturan sözcükleri değiştirmeden, anlamı güçlendirme, vurgulama ya da soru haline getirme gibi fonksiyonları bulunan, ek ya da sözcük şeklinde iki türlü kullanılan biçimbirimlerdir. Abdurahmanov'a göre Bu yüklemelerden en sık karşımıza çıkanı *-ki* yüklemesidir. *-ki* yüklemesi bazı cümlelerde *ham* edatı ve *i*- cevheri fiiliyle birlikte kullanılır (1958: 92).

Yan cümleler ana cümleden önce ya da sonra kullanılabilir. Abdurahmanov'a göre ana cümleden önce gelen yan cümleler;

a. Yüklemi sıfat-fiil olup ayrılma durum eki ve *uchun* (için), *sababli* (sebepli), *sababdan* (sebepten), *tufayli* (sebepten) edatlarıyla kurulan yan cümleler,

b. Yüklemi sıfat-fiil olup *bilan* (ile), *qadar* (-e kadar), *beri* (beri), *buyon* (-dan beri), *ilgari* (ileri), *burun* (önce), *oldin* (önceki), *avval* (evvel), *keyin* (sonra), *so'ng* (sonra), *sari* (-e doğru), *sayin* (-e doğru), *hamon* (hemen) edatlarıyla ana cümleye bağlanan yan cümleler,

c. Yüklemi sıfat-fiil olup *qaramay* (aksine), *qaramasdan* (aksine), *holda* (halde) edatları ile ana cümleye bağlanan yan cümleler,

d. Yüklemi sıfat-fiil olup *ko'ra* (-e göre, buna göre), *kabi singari* (gibi, örneğin) edatları ile ana cümleye bağlanan ve kıyaslama anlamı taşıyan yan cümleler,

e. *-mi* yüklemesiyle ana cümleye bağlanan yan cümleler,

f. *-ki* yüklemesiyle ana cümleye bağlanan yan cümleler,

g. *deb* sözcüğü ile ana cümleye bağlanan yan cümleler olmak üzere gruplandırılmıştır. Ana cümleden sonra gelen yan cümleler ise *chunki* (çünkü), *toki* (ta ki) sözcükleri, *-ki* yüklemesi ve çeşitli nisbi sözler vasıtasıyla kurulan yan cümlelerdir. Bu öncelik ve sonralık durumu şiirde kafiyenin ve vezin gibi unsurlar ve cümlede "avtor gapi" olarak tabir edilen ara cümleler sebebiyle değişebilir (1958: 108-109).

Özbekçede yan cümle sınıflandırması anlam, yapı ve bağlantı biçimlerine göre yapılır. Yan cümleler, ana cümleye bağlı olan ancak yapıca bir cümleden farklı olarak yargı bildirmeyen birimlerdir. Özbekçede yan cümle konusu, yapı ve anlam bakımından; sıfat-fiil, zarf-fiil, şart ve emir eki almış fiillerle kurulanlar, ilgi zamirleriyle kurulanlar, bağlaçlarla kurulanlar olarak üç kısımda incelenmiştir. Türk dilinin en eski ürünleri olan Köktürk yazıtlarından beri yüklemi zarf-fiilli olan yan cümleler kullanım sıklığı en geniş olanlardır. Yan cümlelerin şekillenmesinde zarf-fiil yapılarının rolü büyüktür. Yüklemi zarf-fiil eki almış olan yan cümleler durum, zaman, sebep, sonuç ve şart bildirirler (Abdurahmanov-Shukurov, 1973, s.299-302).

Yan cümleyi ana cümleye bağlayan yardımcı unsurlar yan cümlelerin yapısına dâhil edilir. Yan cümlelerin türünü tayin ederken göz önüne alınması gereken durum cümledeki gramatik vasıtalarla ziyade yan cümlelerin ana cümleye olan münasebeti ve diziliş hususiyeti öne çıkar. Yan cümleler kelime gruplarıyla benzerlik gösterir. Ancak kelime gruplarının çoğunlukla iki müstakil sözcükten, yan cümlelerin ise sözcük ya da söz gruplarından oluşmuş olması, yan cümlelerin cümledeki yüklem olabilme özelliği, bağlı olduğu ana cümleye aynı anlamı taşıması ve kelime gruplarında bu özelliğin kesin olmaması ayrıldıkları noktalardır (Abdurahmanov vd., 1976, s.355). Birleşik cümleyi oluşturan her bir cümle *sodda gap* (basit cümle)tir. Her bir basit cümle yan ve ana cümle olarak birbirini tanımlar, açıklar ya da tamamlar niteliktedir.

Türk lehçelerinde yan cümlelerin varlığının şüpheli olduğundan bahseden Gabain, *Ozbekische Grammatik*'te *-ib*, *-qalı*, *-mayın*, *-masdan*, *-gach* ve *-guncha* ekleriyle kurulan kelime gruplarının birer yan cümle olarak görüldüğünü ifade eder. Eski Türkçede var olan *-sar man* yapılı şartlı cümlecikleri ve *kim* edatından değişen *ki* ile kurulan cümlelerin her ikisinin de ikincil hükümler olduğundan bahsederek, *-sa ham* ya da *-sa+da* yapısı ile kurulan cümlelerin imtiyazlı ya da gerçek dışı hükümler oluşturan cümleler olduğunu belirtir. Gabain, şart cümlelerinin cümlede nasıl yan cümle olabildiğiyle ilgili bazı kurallardan bahseder. Buna göre;

a. Yan cümle soru sözcüğüyle kurulabilir.

b. *ki* biçimbirimini izleyen *-sa* eki ile anlam olarak gerçekleşmesi mümkün olmayan bir yan cümle kurulabilir.

c. Cümlede *esa* (ise, öyleyse), *bo'lsa* (eğer), *alsa* (eğer) gibi ifadelerin bulunması şartlı bir yan cümle olarak anlaşılmalıdır. Örneğin *bo'lmasa* (aksi halde), *ayniqsa* (özellikle), *yo'qsa* (yoksa) sözcükleri küçük birer yan cümledir.

d. *-sa kerek* yapısıyla kurulan bir yan cümle ana cümlelerin önündedir. Aynı zamanda *-sa bo'l-* ve *-sa mumkun* yapıları tek başlarına bir ana cümle oluşturabilir (1945, s.156-157).

3. ÖZBEKÇEDE YAN CÜMLE TÜRLERİ

Anlamı, kuruluşu ve ana cümleye bağlantı bakımından Özbekçede yan cümle türleri yapısal bazı özelliklerine göre kelime gruplarına benzer. Öyle ki yakın zamana kadar yan cümlelerin, cümlelerin öğelerini bulmak için kullanılan sorulara göre sınıflandırılması gerektiği görüşü yaygındır. Asqarova'ya göre yan cümleler kelime gruplarına

benzediğinden anlam ve gramer bakımından nisbeten müstakil sayılmalıdır. Yan cümle ile kurulan birleşik cümleler (ergashgan qo'shma gap), ana cümle ve yan cümlelerden oluşur. Ana cümleler, yüklemi şahıs eki alan, anlamı ve yapısına göre bağımsız bir cümle diziliminde olan ve yan cümle tarafından desteklenen birliklerdir. Yan cümleler ise anlamı ve yapısına göre ana cümleden farklı dizilip ana cümlelerin bir ögesini ya da bütün cümleyi etkileyen unsurlardır. Yan cümlelerin "yüklemi" fiilimsilerdir ve şahıs eki almazlar. Asqarova, bunun aksi yönde bir görüşü de dile getirerek eski tartışmalarda yan cümle yüklemine şahıs eki alması gerektiğinin belirtildiğini, aksi halde cümlede sadece bir öge olarak kalacağını ifade eder (1966, s.169-176).

Cümlede bir ana cümle ve bir ya da birden fazla yan cümle biçiminde dizilen unsurlar türlü anlam ilişkileri kurarlar. Bu durum Özbekçede birleşik cümlelerin (qo'shma gap) bir türü olan *ergash gapli qo'shma gap* (yan cümleli birleşik cümle) bahsinde ele alınır. Özbekçede *ergash gapli qo'shma gap* gruplandırılırken esas olan konular; ana cümle ve yan cümle arasındaki anlam ilişkisi ve bu cümlelerin bağlanış vasıtalarıdır. Yan cümlelerin ana cümleyle bağlanırken kullandığı vasita unsurları ve anlam ilişkisine göre Özbekçede yan cümleler; *ega ergash gap* (Özne görevli yan cümle), *kesim ergash gap* (yüklem görevli yan cümle), *to'ldiruvchi ergash gap* (tümleç görevli yan cümle), *aniqlovchi ergash gap* (açıklayıcı görevli yan cümle), *ravish ergash gap* (zarf görevli yan cümle), *o'lchov-daraja ergash gap* (ölçü-derece bildiren yan cümle), *chog'ishtirish va o'xshatish ergash gap* (karşılaştırma ve benzetme görevli yan cümle), *sabab ergash gap* (sebeup bildiren yan cümle), *maqsad ergash gap* (amaç bildiren yan cümle), *payt ergash gap* (zaman bildiren yan cümle), *o'rin ergash gap* (yer bildiren yan cümle), *shart ergash gap* (şartlı yan cümle), *to'siqsiz ergash gap* (şartlı yan cümle), *natija ergash gap* (sonuç bildiren yan cümle) biçiminde tasnif edilir.

3.1. Ega Ergash Gap (Özne Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde Ega Ergash Gap (Özne Yan Cümlesi), "Temel cümlede zamir olan öznenin ne olduğunu açıklayan yardımcı cümle" şeklinde tanımlanır (Özkul, 1995, s.35). Hojiyev ise "Ana cümlede zamir vasıtasıyla ifade edilen özneyi açıklayan, ne, kim sorularına cevap olan yan cümle" tanımını verir (1985, s. 131). Asqarova, bu tip yan cümlelerin ana cümleyle şart kip eki, *-p ekan* yapısı, *ki* bağlacı ya da *-mi*, *-ku* yüklemeleriyle bağlandığını belirtir. Bu tip birleşik cümlelerde yan cümlede *kim*, *har kim* (her kim) gibi zamirler; ana cümlede ise *u*, *usha*, *shu* gibi işaret zamirleri kullanılır. Bu sözcükler hem ana hem de yan cümlede özne görevindedir. Bazen yan cümledeki özneyi vurgulamak için soru zamiriyle ifade edilen öznenin sonra *ki* getirilir. Asqarova konuyu açıklamak için **Kimki** *o'z halkiga sodiq bo'lip hizmat qilmoqchi bo'lsa u haqiqatni o'z halqidan yashirmasligi kerak* (Kim kendi halkına sadakatle hizmet ederse o, gerçeği halktan gizlememelidir) örneğini verir. Bu cümlede *Kimki o'z halkiga sodiq bo'lip hizmat qilmoqchi bo'lsa* cümlesi ana cümlelerin yan cümlesidir. Öznesi bir soru zamiriyle ifade edilmiş ve ana cümleyle bağlanırken şart kip eki kullanılmıştır. Yan cümlelerin öznesi nima soru zamiriyle de gösterilebilir. Ana cümlede ise *shu* (bu), *o'sha* (şu), *shu narsa* (bu şey), *o'sha narsa* (şu şey) ifadeleri yer alır. Yan cümlelerin öznesinin *kim*, *har kim* olması durumunda ana cümlede mutlaka *u* kişi zamiri kullanılmalıdır. Anlamı kuvvetlendirmek için de kim yerine *kimda-kim* (kimde) ya da *kimdaki* (kimde)

sözleri görülür. Bazı örneklerde yan cümlelerin öznesi olan *kim* soru zamiri yerine *qaysi kishi* (hangi kişi /hangi biri/kim) ifadesi de kullanılır. *Qaysi narsa ko'ziga ko'rinsa o'sha uni qiziqtiradi* (Gözüne hangisi görünse onu merak eder) cümlesinde olduğu gibi zaman zaman yan cümlede *nima* sözcüğü yerine *qaysi narsa* (hangi şey/ hangisi), *qanday narsa* (nasıl şey) ifadeleri kullanılır. Yine ana cümlede *shu* ya da *o'sha* sözcükleri görülür (1966, s.181-182).

3.2. Kesim Ergash Gap (Yüklem Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde *Gramer Terimlerinde* “Temel cümlede işaret veya soru zamiri olan yüklemi açıklayan yardımcı cümle” şeklinde tanımlanır (Özkul, 1995, s.63). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Ana cümledeki işaret ya da soru zamiriyle ifade edilen yüklemi açıklayan yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s. 48). Asqarova'ya göre *yüklem yan cümleli birleşik cümlelerde* ana cümlelerin yüklemi isimdir. Tüm işaret ya da soru zamirleri de ana cümlelerin yüklemi olabilir. Daha çok *shu* ve *kim* sözcükleri yüklem görevlidir. Örneğin; *Oramizda o'tgan gapning qisqasi shu ki biz u kishiga qarol bo'lib, u kishi bizga xo'jayin edilar* (Aramızda geçen sözün kısası şu ki, biz onun hizmetkariydık, o bizim efendimizdi) cümlesinde *ki* ye kadar olan bölüm ana cümledir ve yüklem *shu*'dur. *ki* den sonraki kısım yan cümledir ve *shu* sözcüğüyle ifade edilmek istenen durumu açıklar. Yan cümlelerin bazen ana cümlelerin yüklemi olabildiği bu cümle tipinde, *shu* sözcüğünün yerine *zarur* (gerek), *mühim* (önemli, mühim), *yaxshisi* (iyisi), *sababi* (sebebi) gibi sözcükler de kullanılabilir. Bu durumda yan cümlelerin yüklemi bu sözcükler olur. Yükleme işaret eden yan cümle çoğunlukla ana cümleden sonra gelir (1966, s.185-186).

3.3. To'ldiruvchi Ergash Gap (Tümleç Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde *Gramer Terimlerine* göre “Temel cümledeki fikrin tümleci durumundaki yardımcı cümledir” biçiminde tanımlanır (Özkul, 1995, s. 134). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Ana cümlelerin zamir ile ifade edilen ya da tümleci ifade eden yüklemine tamamlayan yan cümle” biçiminde verilir (Hojiyev, 1985, s.112).

Bu türden cümlelerde yan cümle ana cümleye bağlanırken *-ki*, *-sa*, *-mi*, *-ku* biçimbirimleri ve *deb* (diye) sözü kullanılır. Ana cümlelerin yüklemi *ayt-*, *bil-*, *erish-*, *de-*, *so'zla-*, *o'yla-* gibi fiillerden biri olduğunda cümle bir haber anlamı taşır. Eğer yüklem şart kipinde çekimlenmiş ise cümle, istek ya da iltimas anlamındadır. Tümleç görevli yan cümleler ana cümleden önce ya da sonra gelebilir. Eğer *-ki*, *-ku*, *-mi* biçimbirimleriyle bağlanıyorsa ana cümleden sonra, yüklem şart kipiyle çekimlendiğinde ana cümleden önce gelir (G'ulamov-Asqarova, 1965, s. 224-225).

Ana cümledeki belirtme, ayrılma, yönelme ve bulunma durumundaki işaret zamirleri, tamamlayıcı unsurlardır. Bazı durumlarda da ana cümlelerin tümleci olan ismi ya da *shu* zamiriyle birlikte kullanılan sözü açıklar. Tümleç olan yan cümle Asqarova'ya göre ikiye ayrılır;

a. Tümleç olan vasıtasız yan cümle; Ana cümlelerin yüklemi geçişli bir fiildir.

b. Tümlaç olan vasıtalı yan cümle; Ana cümlelerin yüklemi geçişsiz bir fiildir. Ancak bazen düşünmek, gözlemek, anlamak, bilmek, istemek, söylemek, teklif etmek, göstermek, hatırlamak, arzulamak, sezmek, işitmek, konuşmak gibi fiillerin de kullanıldığı görülür. Örneğin; *Men o'ylaymanki, bu taklifni shu yerda o'tirganlarning ko'pchiligi yoqlaydi* (Düşünüyorum ki, bu teklifi burada oturanların çoğu destekler). Bu cümlede *Men o'ylaymanki* ana cümledir. “Neyi anladım” sorusuna verilen cevap ise yan cümleyi verir. Ana cümlelerin yüklemi *bil-* fiili olduğunda *qo'y-* fiiliyle birlikte kullanılır. Bu durumda vurguyu güçlendirmek ya da uyarı anlamı katmak söz konusudur. *Shuni bilib qo'yingki, kolxozchilar bir joyda qotib qo'lgan rahbarni yoqtirmaydilar* (Şunu bilin ki, çiftçiler bir yerde sıkışıp kalmış lideri sevmezler) (1966: 188-189).

Özbekçede *tümlaç yan cümleli birleşik cümleler*, ki bağlacı, *-mi, -chi, -ku* yüklemeleri ve şart kip ekiyle kurulur. Bu durumda yan cümle ana cümleye *ki, -mi, -ku, -chi* ile bağlanıyorsa ana cümleden sonra; şart kip eki ile bağlanıyorsa ana cümleden önce gelir.

Bilasizmi, ho'jayining Nuri degan qizlari bor (Biliyor musunuz, ustanın Nuri adında bir kızı var) veya *Uydağilar nimani buyursa, shuni bajar gaplariga quloq sol* (Evdekiler ne buyurursa onu yap, sözlerine kulak ver) (Asqarova, 1966, s.191).

3.4. Aniqllovchi Ergash Gap (Açıklayıcı Yan Cümle)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde “Temel cümledeki kelimenin anlamını daha belirli duruma getiren veya temel cümledeki ifadenin açıklayıcısı durumunda olan yardımcı cümle” olarak tanımlanır (Özkul, 1995, s.16). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Ana cümledeki çoğunluka bir ögeyi tamlayan, vurgulayan yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s.15).

Bu türlü yan cümlelerde ana cümledeki öğelerin açıklanması söz konusudur. Yan cümleler *ki* bağlacı ya da şart çekimi ile ana cümleye bağlanır. Örneğin; *Shunday odamlar borki, o'zlarida hech nima yo'q* (Öyle adamlar var ki özlerinde hiçbir şey yok) cümlesinde *shunday odamlar* ana cümlelerin öznesidir ve yan cümlede bu öznenin kim ya da ne olduğu belirtilir. Ana cümlede geçen *bir, bir xil* (bir çeşit), *bir qancha* (birçok) gibi ifadelerin açıklamaları da yan cümlede yer alır. (G'ulamov-Asqarova, 1965, s.226-227).

Örneğin; *U olti yoshida otasiga shunday savollarni berar ediki, ota ba'zan nima deyishini ham bilmay qolardi* (O altı yaşında babasına öyle sorular sorardı ki, babası bazen ne diyeceğini de bilemezdi) cümlesindeki yan cümle, ana cümlede geçen *shunday savollar* ifadesinin açıklayıcısıdır. Açıklayıcı yan cümle ise birleşik cümle içinde;

a. Ana cümlelerin öznesini açıklar; *Armiyada shunday kishilar borki ular do'stlar orasidagi samimiyatni buzishni hunar qilib olganlar* (Orduda öyle kişiler var ki, onlar dostlar arasındaki samimiyeti bozma konusunda ustalaşmışlar). Bu cümlede *shunday kishilar* ana cümlelerin öznesidir. Yan cümlede ise öznenin “kim” ve “ne” olduğu izah edilmiştir.

b. Ana cümlelerin nesnesini açıklar; *Biz shunday kutubxona bino qilayikki, butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin* (Biz öyle bir kütüphane binası yapalım ki, bütün milletin beğeni ve saygısını kazansın). Bu cümlede *shunday kutubxona bino* ana cümlelerin nesnesidir. Yan cümlede ise nesne özellikleri bakımından izah edilmiştir.

c. Ana cümlelerin isim soylu yüklemine açıklar; *Biz shunday zamondamizki, ilm-texnika yo'li hammaga ochiq* (Biz öyle bir zamandayız ki, bilim-teknik yolu herkese açık). Bu cümlede ana cümlelerin yüklemi olan *shunday zamondamizki* (öyle bir zamandayız ki), yan cümlede izah edilmiştir (Asqarova, 1966, s.192).

Açıklayıcı yan cümleli birleşik cümlelerin bazı türlerinde ana cümlede izah edilen sözcük, yan cümlede de tekrarlanır ya da bazı zamirler ile yer değiştirir. Örneğin; *Jamiyatimizda shunday qoloq odamlar ham borki, ular (qoloq odmlar) xotin-qizlar faoliyatini uy ishlari bilan chegaralab qo'yadilar* (Toplumumuzda öyle geri kalmış adamlar da var ki, onlar kadınların faaliyetini ev işleri ile sınırlandırıyorlar) cümlesinde ana cümlelerin öznesi olan *qoloq odamlar*, yan cümlede *ular* zamiri ile ifade edilmiştir. Asqarova, yan cümleleri tasnif ederken farklı olarak *Holat Ergash Gaplari* (Durum Bildiren Yan Cümleler) başlığını açar. Ona göre bu türlü yan cümleler, ana cümlelerin yükleminden anlaşılacak hareketin veya tüm olayın nasıl meydana geldiğinin, ikinci bir olaya benzeyip benzemediğinin ya da derece-miktarın ifade edildiği cümlelerdir (1966, s.193-194). Ancak Özbek gramerciliğinde bu durum genel olarak böyle verilmez.

3.5. Ravish Ergash Gap (Zarf Durumundaki Yan Cümle)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerine göre “Temel cümlede belirtilen işin hangi durumda meydana geldiğini belirten zarf durumunda olan yardımcı cümle” şeklinde tanımlanır (Özkul, 1995, s.105). Hojiyev’in hazırladığı *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “ Ana cümleden anlaşılacak hareket ya da hadisenin hangi durumda meydana geldiğini bildiren yan cümle” olarak tanımlanır (1985, s.84).

Ana cümledeki zarf tümlecine işaret eden ve belirtilen işin hangi durumda nasıl meydana geldiğini anlatan yan cümle türüdür. Yan cümle ana cümleye bağlanırken *-b, -(i)b, -may, -masdan, -gudek, -gach* vb. zarf-fiil ekleri kullanılır ve ana cümleden önce gelir. Zarf-fiilli yan cümleler cümlede ne zaman, ne vakitte, ne zamana kadar, neden, ne sebeple sorularından birine de cevap vermelidirler. Örneğin; *U meni ko'rgach, yugurib keldi* (O beni görünce, koşarak geldi) ya da *Onahan ikki tirsagini keng yoyib stolning chetini barmoqlari botgudek, mahkam ishladi* (Annem iki dirseğini iki yana açtı ve parmakları batana kadar masanın kenarına sertçe vurmaya çalıştı) cümlesinin yan cümlesi ana cümlede belirtilen işin hangi durumda meydana geldiğini ifade eder (G'ulamov-Asqarova, 1965, s.230-231). Asqarova'nın tanımına göre ise zarf durumundaki yan cümle (ravish ergash gap) ana cümlede bildirilen hareketin hangi durumda meydana geldiğini ifade eder. Zarf olan yan cümleler ana cümleye bağlanırken esas olarak *-(i)b* eki alır. Ancak bazen bu ekin olumsuzluk bildiren biçimi olan *-may / -masdan* ekleri de kullanılır. Yanı sıra geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin *holda* (halde) sözcüğü ile birlikte kullanılması, *dep* (diyerek) ve *deya* (diye) sözcüklerinin cümlede yer alması da söz konusudur. Özellikle şiirde ana cümleden önce birden çok yan cümlelerin geldiği görülebilir. Asqarova'nın verdiği örnek konuyu açıklar niteliktedir;

Bulbullari na'ma soz etib,

Chechaklari ishva, noz etib,

Og'ochlari sarafraz etib,

Husni to'lib ochilir bahor.

(Bülbülleri name söz ederek

Çiçekleri işve naz ederek

Ağaçları sarafraz ederek

Güzellik dolup açılır bahar). Bu şiirde –b zarf fiiliyle kurulmuş olan kelime grupları birden fazla yan cümleye işarettir (1966, s.194-196).

3.6. O'Ichov-Daraja Ergash Gap (Ölçü-Derece Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde “Temel cümle ve yardımcı cümledeki olayın miktarını, derecesini bildiren yardımcı cümle” olarak tanımlanmaktadır (Özkul, 1995, s.95). Ölçü-derece bildiren yan cümleler hem ana cümle hem de yan cümledeki olayın derecesini, miktarını açıklamak için kullanılır. Bu tip cümlelerde yan cümle ana cümleye şart kip eki, *ki* bağlacı, *-gan sari* (*sayin*) yapısı ile bağlanır. Yan cümle *-sa* eki yerine *-gan+sari* yapısını alıyorsa artan dereceli bir cümle söz konusudur. Örneğin; *U qancha qo'shiq aytsa [U qo'shiq aytgani sari] Bambur uning ko'zlariga ravshan ko'ringanday sezilardi* (O ne zaman şarkı söylese [şarkı söyledikçe] Bambur onun gözlerine açıkça bakıyor gibi hissedilirdi) cümlesinde geçen *aytgani sari* yapısı “–dıkçaA” anlamı verir. Şahıs ifadesi *-gan* eki üzerine gelen iyelik ekiyle sağlanmıştır. Bu yapıda şahıs ifadesi *-gan* eki ya da *sari* edatı üzerine gelen iyelik ekleriyle sağlanır. Eğer cümlede anlam güçlendirilmek isteniyorsa çoğunlukla *ham* edatı kullanılır. Bazen *-(a)r ekan* yapısıyla da bağlandığı görülür. Bu tip cümlelerde ölçü-derece anlamından ziyade şart anlamı ortaya çıkar ve cümlenin başında *modomiki* (olduğu sürece) sözcüğü kullanılır; *Modomiki u vaqtda mix topish shunchalik qiyin bo'lar ekan dinamo mashina topish undan ham mushkul ekanligi ma'lum* (O zamanda çivi bulmak bu kadar zor olduğundan dinamo makinesi bulmanın daha da zor olduğu biliniyor) (Asqarova,1966, s. 197-198).

3.7. Chog'ishtirish-Oxshatish Ergash Gap (Karşılaştırma-Benzetme Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerine göre “Temel cümledeki olay veya varlığın bir başkasına benzetildiği veya bir başkasıyla karşılaştırıldığı yardımcı cümle” olarak tanımlanır(Özkul, 1995, s.31).

Bu tür yan cümlelerde bir olay, bir hareket ya da bir şahsın karşılaştırılmış olması esastır. Bu karşılaştırma ana cümleyle yan cümle arasındadır. Zarfa işaret yan cümlelere benzerlik göstermesi bakımından dikkat çeker. Yan cümlenin yüklemi ana cümleye sıfat-fiil eki alarak, zarf-fiil eki alarak ya da *ki* bağlacı kullanılarak bağlanır. Şart çekimi ile kurulduğunda *qanday, qanday qilib, shunday, shunday qilib, o'shanday qilib* ifadelerinin cümlede yer aldığı görülür. Eğer yan cümlenin yüklemi *-guncha* ekli ise cümlede zaman anlamı değil karşılaştırma ifade eder. Örneğin; *Zohra yulduz bo'lib ko'kda turguncha, bo'lmabman shu bog'da yonguvchi chiroq* (Zohra gökte bir yıldız oluncaya kadar bu bağda yanan bir kandil olmayacağım) cümlesinin yan cümlesi “Zohra yulduz bo'lib ko'kda turguncha” dir. Yüklemi turguncha olan bu yan cümle karşılaştırma ifade eder. *-gan+dan ko'ra, -ish+dan ko'ra* yapılarıyla kurulan yan cümlelerin ise bahsi geçen olaylardan hangisinin tercih edildiğini ifade ettiği belirtilir. Ana cümlede ise *yaxshi* (iyi), *afzal* (tercih) gibi sözcükler yüklem olur. Örneğin; *Doim boyning tashqarisida yoki*

bog'ida **hizmat qilgandan ko'ra**, *Yo'lchi uchun "katta yer" bilan shahar orasida aravada qatnagani yaxshiroq edi* (Yolcu için "büyük kara" ile şehir arasında bir arabada seyahat etmek, her zaman dışarıda veya zengin bir adamın bahçesinde hizmet etmekten daha iyiydi). Yan cümlenin yüklemi –gan sıfat-fiil ekinden sonra getirilen +day eki ya da *kabi*, *singari*, *sari* edatlarıyla kurulabilir. Bu durumda ana cümlede bildirilen hareketin yan cümlede benzetme yoluyla ifade edildiği görülür (G'ulamov-Asqarova, 1965, s. 234-236).

Asqarova, karşılaştırma-benzetme bildiren yan cümlelerin ana cümleye *go'yo* (sanki), *-ganday(ganidek)*, *-gani kabi(singari)*, *-ganiga o'xshosh*, *-gandan ko'ra* gibi yapılarla bağlandığını ifade eder. *Go'yo* sözü kullanıldığı zaman mutlaka *-ki* yüklemesi alır ve bu durumda ifade *go'yoki* biçiminde görülür. Bu yapılardan biri ya da birden fazlası aynı cümlede bulunabilir (1966, s.199-201).

U qizga shunday tikildiki, go'yo shu qarashdayoq, bir-birlarining ichlarida nima borligini ko'rdilar (O kıza öyle bir baktı ki sanki birbirlerinin içlerinde ne olduğunu gördüler) cümlesinin yan cümlesi *go'yo* sözü ile ana cümleye bağlanmış ve anlam olarak karşılaştırma bildirmiştir.

-gandan ko'ra ile kurulan birleşik cümlelerde ise bu yapı ana cümleden önce gelir. Örneğin; *Kitobni Karim o'qigandan ko'ra sen oqi* (Kitabı Karim'in okumasındansa sen oku). Özbekçede ayrılma durum ekiyle kullanılan *ko'ra* edatının cümleye kattığı anlam "ise" edatıyla aynıdır.

3.8. Payt Ergash Gap (Zaman Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerine göre "Temel cümlede bildirilen işin zamanını bildiren yardımcı cümle" olarak tanımlanır (Özkul, 1995, s.99). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde "Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin meydana geliş vaktini ifade eden yan cümle" şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s.78).

-ganda, *-gan hamon*, *-gan sayin*, *-gandan keyin (song, beri, boshlab, buyon)*, *-ganga qadar -gan vaqtda*, *-gan paytda*, *-gan chog'da*, *-gan zamonda*, *-gan edi*, *-gan ham ediki*, *-gan ediki*, *-ganicha ham yo'q*, *-ganicha yo'q edi*, *-r(ar) ekan*, *-masdan burun (avval, oldin, ilgari)*, *-guncha*, *-gungacha*, *-ganga qadar* yapılarıyla kurulan ve ana cümledeki iş ya da oluşun meydana geliş zamanını ifade eden yan cümle türüdür. Zaman bildiren yan cümleleri kuruluşlarına göre sınıflandıran Gulamov-Asqarova, her bir yapı için ayrı bir özellikten bahseder. *-ganda* ile kurulan yan cümlelerde hareketin meydana geliş zamanı ana cümle ile eş zamanlıdır. Cümlenin öznesini ifade etmek için –gan sıfat fiil eki ile +da bulunma durum eki arasına iyelik eki getirilir. Aynı zamanda ezgi ya da yüklem aldıkları kip ekine göre cümleye şart anlamı kattığı da ifade edilir. Şart anlamı katıyorsa vurgusu daha güçlüdür. Örneğin; *Otasi o'lganda, Hakima besh yashar g'uji-g'uji qizcha edi* (Babası öldüğünde Hakima, beş yaşında bir kız çocuğuydu) *Siddiqjon ilgariroq shu qarorga kelganda biz uni o'sha vaqtdayoq kolxozga a'zo qilib algan bo'lar edik* (Siddiqjon bu kararı daha önce vermiş olsaydı, o zaman onu çiftliğin bir üyesi yapardık) cümlelerinde ilk örneğin yan cümlesi zaman anlamı taşıırken ikinci cümlenin yan cümlesinde şart anlamı öne çıkar. Bazı örneklerde ise zaman anlamının sınırlandırılması söz konusu olduğunda *-gina* morfeminin kullanıldığı görülür. *-gan vaqtda (paytda*,

chog'da) yapısıyla kurulan cümlelerde yan cümlede gerçekleşen hareket ile ana cümledeki hareket aynı anda meydana gelmiştir. Bazen *vaqtda*, *paytda* ya da *chog'da* sözcüklerinin iyelik ekiyle kullanılması da mümkündür. *-gan zamon* (*zahoti*, *hamon*) yapısı ise bir durumdan diğer bir duruma çok kısa sürede geçildiğini belirtir. *vaqt*, *payt*, *chog'* ya da *zamon* sözcükleri eş anlamlı olsa da birbirlerinin yerine kullanılmaları durumunda yan cümle ile ana cümledeki olayın gerçekleşme zamanları da değişmiş olur. *-gandan keyin* (*song*, *beri*, *boshlab*, *buyon*) yapısıyla kurulan yan cümlelerde meydana gelen hareketin zamanı ana cümledeki hareketin zamanından önce gerçekleşir. Gulamov-Asqarova, yan cümlede yüklemde *beri*, *keyin*, *song*, *boshlab*, *buyon* gibi neredeyse aynı anlama gelen yardımcı sözcüklerin kullanılması, kendi aralarında bazı anlam farklarının oluştuğunu ifade eder. Örneğin *-gandan keyin* yapısıyla kurulmuş bir yan cümlede yüklemine *-gandan buyon* ile değiştirmek anlam olarak doğru olmaz. *-gan edi*, *-gan ham ediki*, *-gan ediki*, *-ganicha yo'q ediki ya da -gan ham yo'q* yapılarıyla kurulan cümlelerde olay beklenenden daha çabuk meydana gelir. Yan cümle *-r(ar) ekan* yapısıyla kurulmuş ise yan cümle ve ana cümledeki olayın başlangıç zamanının aynı olduğu düşünülür. *-masdan* (*burun*) yapısı ile kurulan cümlelerde ise ana cümlede fiilin bildirdiği iş, oluş ya da hareket yan cümlede bildirilenden önce meydana gelir. *avval*, *oldin*, *ilgari* gibi yardımcı sözcükler zaman anlamına vurgu yapar. Son olarak *-guncha* ekiyle kurulan yan cümlelerde meydana gelen iş ya da hareketin zamanı ana cümleden sonra meydana gelmiştir. Yüklemde *-guncha* olan yan cümleler *-gungacha* ve *-ganga qadar* ile eş fonksiyonludur. Bazen de cümlede şart anlamı ifade eder. *-guncha zarf-fiilli* cümlelerde zaman anlamına vurgu yapmak ve zaman aralığını bildirmek için yan cümlede "to" ifadesi de kullanılabilir (1965, s. 246-252).

Özbekçede zaman bildiren yan cümleler ana cümledeki hareket ya da olayın meydana geliş zamanını bildirir. Bu tip cümlelerde yan cümle ana cümledeki hareketin sadece meydana geliş şartı ve sebebini de bildirir. Bu tip birleşik cümlelerde ana cümleye bağlantı şekillerine göre zamana işaret eden yan cümleler şöyle sınıflandırılır;

1. Ana cümleye geçmiş zaman sıfat-fiil ekiyle bağlanan yan cümleler; *Onaxon gap boshlaganda*, *Shovkin yana tindi* (Annem konuşmaya başladığında Shovkin yine sustu).

2. Ana cümleye *-(a)r* sıfat-fiil ekiyle bağlanan yan cümleler; *Kun botar botmas biz yo'lga chiqdiq* (Gün batır batmaz biz yola çıktık).

3. Ana cümleye olumsuz sıfat-fiil eki ve *turib*, *avval* sözleriyle bağlanan yan cümleler; *Rais kelmasdan turib ishni boshlab yubordik* (Reis gelmemişken çalışmalara başladık). "Özbekçede Fiilimsiler" isimli çalışmada Tolkun, *-masdan turib* yapısının Türkiye Türkçesindeki karşılığının *-DIĞI halde*, *-mAmIşken* zarf-fiil yapıları olduğunu belirtir. Bu yapıda geçen *turib*'in fiilimsi ile edat arasında kaldığı, edatlaşma yolunda olan bir sözcük olduğunu ifade eder (Asqarov,2009, s. 245).

4. Ana cümleye *-(i)b* ekiyle bağlanan yan cümleler.

5. *-gach* eki alarak ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Ular biroz jim o'tirishgach Akbarho'ja gap ochdi* (Onlar biraz sessiz oturduktan sonra Akbarhoca söz açtı).

6. *-guncha* eki alarak ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Poezd ko'zdan yo'qolguncha, tikeladi u uzoq* (Tren gözden kayboluncaya kadar uzun süre bakar o).

7.–*may* eki alarak ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Oradan ko'p vaqt o'tmay idoraga chollar kirishdi* (Aradan çok vakit geçmeden ihtiyar adamlar ofise girdiler).

8.*bilan* edatı ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Qishloqqa salqin tushishi bilan kolxoz saroyining katta sahnidagi chiroqlar yondi* (Köye soğuk düşmesiyle çiftçi sarayının büyük avlusundaki ışıklar yandı).

9.*desa* sözü ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Ketaman desa, javob bermadi* (Giderim deyince cevap vermedi).

10.*deguncha* sözü ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Eshikdan birov keldi deguncha, yugurib borib salomlash* (Kapıdan biri gelince karşılayıp selamlaş).

11.–*ki* yüklemesi ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Mana yetti yildirki, Naymanchaning tomiriga suv yetib odamlarning ruhi yashardi* (Naymanchanın damarı suyla dolduğundan ve insanların ruhları yaşadığından beri yedi yıl geçti).

12.–*mi* yüklemesi ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Paxta ochildimi terimni boshlab yuboramiz* (Pamuk açılınca toplamaya başlayacağız).

13.*bor / yo'q* sözleri ile ana cümleye bağlanan yan cümleler; *Men borimda shu ishlarinigizni bitirib oling* (Benim varlığında bu işlerinizi bitirin). Bunların dışında *kün* (gün), *yil* (yıl), *vaqt* (vakit), *zamon* (zaman), *moment* (an), *shunda* (sonra) gibi zaman ifadesi taşıyan isimler; *avval* (evvel), *keyin* (sonra), *oldin* (önce), *ilgari* (ileri) gibi zarflar; *tur-*, *bo'l-*, *boshla-* gibi fiiller de zaman bildiren yan cümleyi ana cümleye bağlayan unsurlardır Bunların yanı sıra Asqarova'ya göre eğer yan cümlelerin yüklemi –*gan ham ediki*, –*ganicha yo'q ediki*, –*guncha bo'lmay*, –*(a)r ekan* ya da –*gan ekan* ise yan cümle ana cümleden önce gelir. Örneğin; *O'rta ma'lumotni ko'rsatuvchi sharaflı hujjatning jigarrang jildidagi oppoq xatlariga tikilgan ediki orqa skameykadan bir ayol uning yelkasini silab iltimos qildi.*(Orta tahsili gösteren onur belgesinin kahverengi kapağındaki bembeyaz harflere bakıyordu ki arka sıradan bir kadın onun omzuna hafifçe dokundu) cümlesinde *tikilgan ediki* ifadesine kadar olan kısım cümlelerin yan cümlesidir (1966, s. 205-207).

3.9. O'rin Ergash Gap (Yer Bildiren Yan Cümle)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerine göre “Temel cümledeki hareketin meydana geldiği, başladığı veya yöneldiği yeri bildiren yardımcı cümle” olarak tanımlanır (Özkul, 1995, s. 93). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin meydana geliş, başlayış ya da yöneliş yerini bildiren yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s.139).

Yer bildiren yan cümle ana cümlede meydana gelen hareket ya da olayın başladığı ya da yöneldiği yeri işaret eden yan cümledir. Yer bildiren yan cümle fiilin şart kipi ile ana cümleye bağlanır. Yan cümlede yer alan *qayer* (nere, neresi), *qay* (hangi), *qay tomon* (hangi taraf, ne taraf) ifadelerini ana cümlede *o'sha (u/shu) yer* (orası, o yer), *shu* (bu), *shu (o'sha) tomon* (bu taraf) sözcükleri karşılar Eğer yan cümlelerin yüklemi isim olursa mutlaka *ekan* ile kurulmalıdır. *Qayerda bekorchilik bor ekan, u yerda bema'nigarchilik avj oladi* (Nerede tembellik varsa, orada ahmaklık yükselir). Hemen hemen tüm cümlelerde yer bildiren yan cümle ana cümleden önce gelir (Asqarova,1966, s.208-210).

Örneğin; *Qayerda o'qishga talab ko'paysa, u yerda yangi maktab solish hech gap emas* (Okumaya talep nerede çoğalır, orada yeni okul kurmak söz konusu değildir) cümlesinde yan cümlede geçen *qayerda* sözcüğü cümleye bir soru anlamı katmamış, cümlede yer ifade eden bir unsur olarak yer almıştır.

3.10. Sabab Ergash Gap (Sebep Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde “Temel cümlede bildirilen işin meydana geliş sebebini açıklayan yardımcı cümle” olarak verilir (Özkul, 1995, s.109). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin meydana geliş sebebini bildiren yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s. 86).

Ana cümledeki olay ya da hareketin meydana geliş sebebi yan cümlede ifade edilirken bu durumdan ötürü meydana gelen sonuçlar ana cümlede ifade edilir. Sebep bildiren yan cümleler ana cümleye bağlanırken *chunki* (çünkü), *negaki* (niye, niye ki), *sababki* (sebeple) sözcükleri kullanılır. Yan cümlelerin yüklemi *-ganidan*, *-ganlikdan*, *ganligidan*, *-gach*, *-may*, *-b* zarf-fiil eklerini alır. Bazı örneklerde *uchun* (için) edatının da kullanıldığı görülür. Örneğin; *Aslda bu qishloq kam suv bo'lganligi uchun unda faqat uchtagina hovuz bor edi* (Aslında bu köyde su az olduğu için sadece üç tane gölet vardı) cümlesinde “Aslda bu qishloq kam suv bo'lganligi uchun” yan cümledir. Bir sebep sonuç ilişkisi bulunan bu cümlede yan cümlelerin yüklemi “bo'lganligi uchun” olarak belirlenir. Bazı örneklerde ise *-gan* sıfat-fiil ekinden sonra *sababli* (sebep, sebepli), *tufayli* (yüzünden), *orqasida* (), *keyin* (), *song*(), *keyin song*() sözleri de getirilir. Böylece sebep anlamıyla birlikte zaman da ifade edilmiş olur. *U tez boraman deb turganidan keyin men ijozat berdim* (Çabuk gideceği konusunda ısrar edince izin verdim) (G'ulamov-Asqarova, 1965, s.239-241).

Sebep bildiren yan cümleler ana cümlede bildirilen iş, oluş, olay ya da hareketin meydana geliş sebebini ifade eder. Bu tip birleşik cümlelerde yan cümlede sebep gösterilirken ana cümlede aynı zamanda bu sebepten kaynaklanan sonuç ifade edilir. Örneğin; *Shoshish kerak emas, chunki bu yıl toshqin havfi yo'q* (Aceleye gerek yok çünkü bu yıl sel tehlikesi yok) cümlesinin ana cümlesinde belirtilen harekete yan cümlede sel tehlikesinin olmayışı sebep olarak gösterilmiştir. Duruma göre ana cümleden önce, sonra ya da ana cümlelerin ortasında kullanılabilir ve *-ganidan*, *-gani uchun* (*sababli*, *bo'lsa kerak*, *tufayli*, *keyin*, *orqasida*), *-(i)b*, *-mi*, *-gach*, *-may*, *shekilli*, *shuning uchun*, *-sa kerak* yapılarıyla kurulurlar. Asqarova'ya göre, sebep bildiren yan cümleler anlam bakımından iki kısımda değerlendirilmelidir;

a. Ana cümledeki olay ya da hareketin meydana geliş sebebini açıkça gösteren yan cümlelerdir. Bu türlü cümleler ana cümleye sıfat-fiil, zarf-fiil, bağlaçlar ve yüklemeler vasıtasıyla bağlanır. Örneğin; *Bu uy ilgari bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q edi* (Bu ev önceden han olduğu için penceresi dahi yoktu).

b. Ana cümledeki iş ya da oluşun meydana gelişindeki sebebini tahmin edilmesi söz konusudur. Konuşan için ana cümledeki olayın meydana geliş sebebi tam olarak belli değildir. Böyle cümlelerde ana cümleye *shekilli* (görünen o ki), *-sa kerak* yapıları ve *-mi* yüklemesi vasıtasıyla bağlanır. Örneğin; *Sayfulla darcha tagida o'tirgan bo'lsa kerak*

Xolmurod shoshilmay qarab turdi (Sayfulla pencere altında oturmuş olmalı ki Xolmurod acele etmeden baktı) (1966, s.211-212).

3.11. Maqsad Ergash Gap (Amaç Yan Cümlesi)

Bu türlü cümlelerde ana cümlede meydana gelen olayın hangi maksatla meydana gelmiş olabileceği ifade edilir. *Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde* de benzer bir tanımla “Temel cümlede bildirilen işin hangi amaçla meydana geldiğini gösteren yardımcı cümle” olarak verilir (Özkul, 1995, s. 79). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug’ati*’nde Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin hangi maksatla meydana geldiğini bildiren yan cümle” şeklinde verilir (Hojiyev, 1985, s. 62). Yan cümlede *deb* (diye), *deya* (diye), *uchun* (için), *degan umid bilan* (diye ümitle), *degan niyatda* (diye niyetle), *zora / zoraki* (keşke) sözleri yer alır. Örneğin; *So’zim unga qanday ta’sir etarken, degan niyatda diqqat bilan unga tikildi* (Sözümün onu nasıl etkileyeceğini merak ederek[o niyetle] ona dikkatle baktı) cümlesinde yer alan yan cümlede ana cümledeki “dikkatle baktı” ifadesinin ne niyetle olduğunun açıklandığı görülür.

Amaç bildiren bazı yan cümlelerde arzu edilen, düşünülen ya da tahmin edilen işin olması durumunda *zora/zoraki* (keşke) sözü kullanılır. Bu durumda bu söz ana cümleden önce ya da sonra gelebilir; *Zora xo’cayinning ko’ngli bir oz yozilsa deb, mehmon gaplashadi, hasratlashadi* (Keşke ustanın gönlü biraz yumuşasa diye misafir konuşur ve dertleşir) (Asqarova, 1966, s. 213).

3.12. Shart Ergash Gap (Şartlı Yan Cümle)

Türkçede asli birleşik cümle yapısından bahseden Develi, Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanımı olan, yüklemi –sA<-sAr ekiyle kurulu yan cümle ile anlamı dilek, istek, şart gibi yönlerden tamamlayan bir ana cümleden kurulduğunu ifade eder ve o dönem yan cümlelerin büyük çoğunluğunun –sA<-sAr morfemiyle kurulduğundan bahseder. Ancak bu durum zamanla zayıflamış yan cümlelerin yüklemelerinin zar-fiil ve sıfat-fiil ekleriyle de kurulması yaygınlaşmıştır (1995: 117).

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde “ Temel cümledeki olayın hangi şartla meydana geldiğini bildiren yardımcı cümle” olarak tanımlanır (Özkul, 1995 s. 124). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug’ati*’nde ise “Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin meydana geliş şartını bildiren yan cümle” olarak tanımlanır (Hojiyev, 1985, s. 129).

Özbekçede şart bildiren yan cümleler iki türlü verilir. Bunlardan ilki “gerçekten meydana gelen olay ya da durumu anlatan cümleler” diğeri ise “meydana gelmesi tahmin edilen olay ya da durumu ifade eden cümleler”dir. Şart cümleleri gerçek bir olayı ifade ediyorsa şartlı ifade yan cümlede, durumun neticesi ana cümlede yer alır. Şart bildiren yan cümlelerin ana cümleye bağlanırken bazı biçimbirimler ve yardımcı sözcükler kullanıldığı ancak *agar, bordi-yu, basharti, mabodo* gibi sözcüklerin yan cümleyi ana cümleye bağlamadığı, aksine şart anlamını güçlendirmek için kullanıldığı da belirtilir. Gulamov-Asqarova şart bildiren yan cümleleri kuruluşlarına ve anlamlarına göre gruplandırmıştır. Kuruluşlarına göre;

- a. Yan cümlelerin yüklemi şart kip eki alır.
- b. Yan cümlelerin yüklemi sıfat-fiil eki + durum eki alır.
- c. Yan cümlelerin yüklemi gelecek zaman sıfat-fiil eki + ekan biçimindedir.
- d. Yan cümlelerin yüklemi olumsuz zarf-fiil eki alır.
- e. *yo'qsa*, *bo'lmasa* yardımcı sözleri ile kurulur.

f. *agar* (eğer), *bordi-yu* (eğer), *basharti* (eğer), *mabodo* (eğer) bağlayıcı sözcüklerin kullanılmasıyla şart anlamı kuvvetlendirilerek kurulur. Anlamlarına göre ise ana cümledeki olayın gerçekleşme şartını, tembih, uyarı anlamı, şüphe, üzülmeye, acıma ve sebep bildirir. *-sa* ekinden sonra *-chi* yüklemesi getirildiğinde ise pişmanlık anlamı bildirir (1965, s. 256).

Eğer şartlı cümlelerin yüklemi *-sa+ekan* ile kurulmuşsa yüklem bildirdiği işin henüz meydana gelmediği, planlandığı ya da tahmin edildiği düşünülür. Bazı durumlarda yan cümle *-mi* yüklemesi ile ana cümleye bağlanır. *-mi* yüklemesi eklendiği cümleye genellikle soru anlamı katsa da bu türlü cümlelerde sadece şart bildirir. Örneğin; *Choy damladingmi, hidi gurkirab tursin* (Çay demlediysen, bırak kokusu çıksın) cümlesindeki *-mi* yüklemesi soru anlamı taşımaz. *bo'lmasa* (aksi halde), *yo'qsa* (yoksa), *albatta* (elbette), *balki* (belki), *ehtimol* (ihtimal), *koshki* (keşke), *ajab emas* (şaşmamalı), *balli* (belli ki), *mayli* (olur, olsun), *bas* (yeter), *bo'lgani* (öyledir) gibi modal sözler şartlı cümlelerde kullanılan yardımcı sözcüklerdir. Şartlı cümlelerde yan cümlelerin yüklemi *-gan+da*, *-gan+da edi*, *-r (ar) ekan*, *-gan ekan*, *-moqchi ekan* yapısındadır. Yüklemi *-gan+da* ya da *-gan+da edi* ile kurulan şartlı cümleler, yapı olarak zaman bildiren yan cümleye de benzer. Anlamın yanı sıra ana cümledeki yüklem zamanı ve yan cümlede kullanılan *agar* (eğer), *mabodo* (eğer), *bordi-yu* (eğer) gibi sözcükler cümlelerin esasen şartlı cümle olduğunu ortaya koyan unsurlardır. Örneğin; *Bordi-yu hamma bir-birining fikriga qo'shilaverganda, hech qanday kurash ham bo'lmas edi* (Eğer herkes birbiriyle anlaşsaydı, hiçbir şekilde kavga da olmazdı). Yüklemi *-r(ar) ekan*, *-gan ekan* ya da *-moqchi ekan* yapılarıyla kurulan şartlı cümlelerde ya ana cümlelerin yüklemi şimdiki zaman çekimindedir ya da modal sözler kullanılır. Örneğin; *Nazokat ishingizga ko'maklashmoqchi ekan, hursand bo'lishingiz kerak* (Nazokat işinize yardım etmek isterse, buna sevinmelisiniz) (1965, s.257-259).

Şartlı yan cümle ana cümledeki iş ya da oluşun hangi şartla meydana geldiğini ya da geleceğini bildirir. Bu konuda Asqarova, dilbilimcilerin Özbekçede şartlı birleşik cümleleri *gerçek*, *gerçek dışı* ve *tahmin bildiren şartlı yan cümleler* olarak üç gruba ayırdığını belirtir (1966, s.214).

Şartlı cümlelerin gerçek dışı ve tahmin bildiren türü arasında belirgin bir fark yoktur. Bu bağlamda şartlı birleşik cümleler *gerçek* ve *gerçek dışı* olmak üzere ikiye ayrılır. Gerçek şart bildiren yan cümlelerde şart kip eki *-sa*, geçmiş zaman *sıfat fiili* + *bulunma durum eki*, gelecek zaman *sıfat-fiili* + *ekan*, olumsuz zarf-fiil eki + *yo'qsa* / *bo'lmasa* yapıları ile birlikte kullanılır. Yan cümlelerin başında yer alan *agar* (eğer), *bordi-yu* (ola ki), *basharti* (eğer), *mabodo* (eğer) sözleri şart anlamını güçlendirir. Bu türlü yan cümlelerde özne mutlaka belirtilir. Örneğin; *Agar eringiz hozirgacha o'zining kimligini*

tanimay kelayotgan ekan, biz uni ancha hushiga keltirib qo'yamiz (Eğer kocanız şimdiye kadar kim olduğunu anlayamamış ise biz onun aklını başına getiririz). Bazen yan cümledeki şart kip ekinden sonra anlamı sınırlandırmak için –*gina* morfemi ya da anlamı güçlendirmek için –*chi* yüklemesi getirilir. Örneğin; **Bordi-yu ish ko'ngildagiday bo'lib chiqmasa-chi, artel' ochish qiyin bo'ladi** (Eğer iş gönüldeki gibi olmazsa işçi kooperatifi kurmak zor olur). Gerçek dışı şartlı cümle olarak bilinen türünde ise yüklem bildirdiği işin, oluşun meydana gelme ihtimali ortaya konur. Şartlı yan cümlelerin yüklemi –*sa edi, -ganda edi, -guday bo'lsa, -sa eken* yapılarını alır; **Agar mamlakatda jabr-zulm benihoyat avj olmasa edi ishingiz qaro kiymas edi** (Memlekette zulüm ve eziyet artmasaydı işiniz bu kadar karanlık olmazdı). **Qachon dashtda qoldim deguncha, to'gri sizlarnikiga kelaveraman** (Bozkırda kaldığım sürece senin yerine geleceğim) cümlesinde ise olayın meydana geliş şartı ve zamanını aynı anda bildiren –*guncha* ekli *demoq* fiili yan cümlelerin yüklemi olarak kullanılmıştır. Bazı cümlelerde ise *turib, taqdirda* sözlerinin kullanıldığı görülür. Örneğin; **U kelmasdan turib, men bormaymen** (O gelmezse ben de gelmem) cümlesinde *turib* sözü ana cümledeki olayın meydana geliş şartını göstermiştir. Şartlı yan cümlelerde görülen *koshki* (keşke), *ehtimol*(ihtimal), *ajab emas* (sıradan, şartı olmayan), *mayli* (peki, olur), *balli* (belli), *qani endi* (şimdi), *bas* (yeter), *bo'ldi* (oldu), *bo'lgani* (olduğu) ve *zora* (keşke) sözlerinin tek başlarına ana cümle olabilir. Ör; **Planimizni bajarsak, basda** (Planımızı becerirsek, yeter) (Asqarova, 1966, s.214- 220).

Şartlı birleşik cümlelerde soru anlamını vurgulamak için bazen ana cümledeki olayın belirsizliğini ifade eden “bilmadim” ya da “kim biladi” sözleri kullanılır; **Agar sen bormasang, bilmadim, unda Bubo bechora nima qiladi?** (Eğer sen gitmezsen, bilmiyorum, zavallı Bubo orda ne yapar?) Bazı cümlelerde ise yemin etme, ant içme anlamını vurgulamak ve olayın önemini göstermek amacıyla yan cümle ana cümleden önce gelir (Asqarova, 1966, s.222-223).

3.13. To'siqsiz Ergash Gap (Engelsiz Yan Cümle)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerine göre “Temel cümlede belirtilen işin meydana gelişine engel olan şartı bildiren yardımcı cümle” olarak tanımlanır. Engel koyan yan cümleye rağmen ana cümledeki fikir gerçekleşir (Özkul, 1995, s.136). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde “Anlamı ana cümlelerin anlamına zıt olsa da ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin meydana gelişine engel olmayan işi ya da hadiseyi bildiren yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s.113).

Engelsiz yan cümleli birleşik cümleler anlam ve yapı olarak şartlı cümleye yakındır. Yapısında bulunan zıtlık bağlaçları da bağlı cümleye benzemesine sebep olur. Örneğin; **Havo bulut bo'lsa ham, yomg'ir yog'madi** (Hava bulutlu ama yağmur yağmadı) cümlesinde yan cümlelerin yüklemi şart kip eki almıştır. Anlam olarak olumlu olsa da ana cümle olumsuz anlam taşımaktadır. Havanın bulutlu olması yağmur yağmasına sebeptir. Ancak bulut olsa da ana cümle anlam olarak olumsuzdur (Asqarova, 1966, s. 224).

Bu türlü yan cümleler ana cümleye bağlanırken –*sa ham (-yam), -ganda ham, -gandan keyin ham* yapıları kullanılır. Geçmiş zaman sıfat-fiilinin üzerine gelen *holda* sözü de en sık görülen yapılarıdır.

Yuzlari o'xshasa ham, o'zlari o'xshamas ekanlar (Yüzleri benzese de kendileri benzemezlermiş).

Oftob toblanıb turgani holda, yomg'ir yog'moqda edi (Güneş gökte parladığı halde yağmur yağıyordu).

Yan cümlelerin yüklemi şart kip eki aldığı anda yan cümle anlam olarak olumlu fakat ana cümle olumsuz anlam taşır. Ancak cümlede “har qancha” (her zaman), “har narsa” (her şey/ne) gibi ifadeler varsa anlam her iki taraf için de olumlu olmalıdır; *Sen har narsa desang, men ishonurman* (Sen her ne söylersen, ben inanırım) (Asqarova, 1966, s.227-228).

3.14. Natija Ergash Gap (Sonuç Yan Cümlesi)

Özbek Türkçesinde Gramer Terimlerinde “Temel cümlede belirtilen işin sonucunu veya olayın özetini bildiren yardımcı cümle” olarak verilir (Özkul, 1995, s. 90). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*'nde ise “Ana cümleden anlaşılan hareket ya da hadisenin sonucunu bildiren yan cümle” şeklinde tanımlanır (Hojiyev, 1985, s.69).

Yan cümle ana cümledeki hareketin neticesini ya da olayın oluş biçimini ifade eder. Yan cümle ana cümleye –ki yüklemesi ile bağlanır ve *shunday* (böyle), *shunaqanga* (böylece), *shuncha* (bu kadar), *shu qadar* (bu kadar), *shunchalik* (bunca), *chumon* (yani, mesela) gibi sözcüklerle birlikte kurulur. *U shunday kinoyalı harakatlar ko'rsatdiki, odamlarning kulgidan ichaklari uzilayozdi* (Öyle alaycı davranışlarda bulundu ki, insanların bağırsakları gülmekten patladı) cümlesinde olduğu gibi yan cümlede fikir mutlaka gerçekleşmiştir. Bu yüzden yan cümlede kullanılan kip geçmiş zamandır. Bazen de gelecek zaman ya da emir kipi kullanılarak fikrin gerçekleşme ihtimali tahmin edilir (G'ulamov-Asqarova, 1965, s.267).

Ana cümledeki iş ya da oluşun sonucunu ya da meydana gelen olayın özetini gösteren cümledir. Bu tip cümlelerde yüklem bildirdiği işin sonucunu bir kelime grubu olarak ya da müstakil bir cümle olarak görürüz; *Jandarm uning beliga militig'ining qo'ndog'i bilan shunday urduki, bechora bola gurs etib yerga yiqildi* (Jandarma onun beline tufeğinin dipçığı ile öyle bir vurdu ki zavallı çocuk gürültüye yere düştü).

Sonuç bildiren yan cümlelerin ana cümleye bağlantısı diğer yan cümle türleri gibi açık değildir. Bazı cümlelerde sonucu bildiren kısımda *natijada* (sonuçta, en sonunda) sözü de kullanılır (Asqarova, 1966, s. 234).

SONUÇ

Özbek söz diziminde yan cümleler yüklemi çekimsiz olan ve ana cümleden bağımsız kullanılamayan birliklerdir. Bazı tanımlarda yüklemi çekimli bir fiil olan basit cümlelerin de yan cümle olarak kabul edilmesi birleşik cümle tanımının Türkiye Türkçesi gramerlerinde yapılan tanımlardan farklılaşmasına sebep olur. Yapılan tasniflerdeki ortak kanaat yan cümlelerin cümlede türlü anlam ilişkileri kurmalarıdır. Ana cümleye bağlanırken kullanılan bağlayıcı unsurların türü de bu tasniflerdeki ortak belirteçlerdendir. Özbekçede yan cümle türleri ve kullanımlarının Türkiye Türkçesindeki sistematik kısmen örtüşmesinin yanı sıra isimlendirme ve sınıflandırma noktasında farkların olduğu açıktır. Özbek söz dizimi kuramcıları bu durumu, cümle bilgisi ve

kelime grupları konusunda yapılan çalışmaların uyarılma olmasıyla ilişkilendirir. Söz dizimsel olarak bakıldığında Türkiye Türkçesinde fiilimsilerin kullanılmasıyla meydana gelen bazı kelime grupları, Özbekçede hem müstakil bir kelime grubu hem de yan cümlenin bir türüdür. Bazı durumlarda ise yan cümlenin bir üst cümleye bağlı olması ana cümledeki gibi bir yüklemle sahip olması durumunu değiştirmez. Yani Özbekçede yan cümleler, hem çekimli fiillerle hem de fiilimsilerle kurulu söz dizimsel unsurlar olarak kabul edilir. Fiilimsilerle aynı işlevde kullanıldığını düşündüğümüz şart kip ekli sözcüklerin şartlı yan cümleyi oluşturması bu kuralı bozmaz. Bu duruma şart ergash gap (şartlı yan cümle) ve Natija ergash gap (sonuç yan cümlesi) örnek gösterilebilir.

Özbekçede yan cümleler söz dizimsel özellikleri ve işlevleri doğrultusunda ega ergash gap (Özne görevli yan cümle), kesim ergash gap (yüklem görevli yan cümle), to'ldiruvchi ergash gap (tümleç görevli yan cümle), aniqlovchi ergash gap (açıklayıcı görevli yan cümle), ravish ergash gap (zarf görevli yan cümle), o'lchov-daraja ergash gap (ölçü-derece bildiren yan cümle), chog'ishtirish va o'xshatish ergash gap (karşılaştırma ve benzetme görevli yan cümle), sabab ergash gap (sebeup bildiren yan cümle), maqsad ergash gap (amaç bildiren yan cümle), payt ergash gap (zaman bildiren yan cümle), o'rin ergash gap (yer bildiren yan cümle), shart ergash gap (şartlı yan cümle), to'siqsiz ergash gap (şartlı yan cümle), natija ergash gap (sonuç bildiren yan cümle) olarak tasnif edilir. Bu tasnife göre yan cümlelerin cümledeki anlam ve görevleri değişir.

Sonuç olarak Özbekçede yan cümlelerin sahip olduğu belirgin özellikler şöyle sıralanabilir;

1. Özbekçede yan cümleyi ana cümleye bağlayan fiilimsiler yüklem gibi düşünülür. Bu fiilimsiler “yarım predikativli” (yarım yargılı) unsurlar olarak isimlendirilir. Ana cümlede özne ya da nesne zorunlu unsur olarak görülürken, yan cümlede böyle bir zorunluluk yoktur. Bu nedenle Özbekçede fiilimsilerle kurulu yan cümleler “fe'ning shaxssiz formalari” (şahıssız fiilli yapılar) olarak da kategorize edilir.
2. Yan cümle, ana cümlenin işaret ettiği bir fikri, bir şartı, bir isteği ana cümleye bağlayan sözdizimsel unsurdur. Bu sebeple ana cümleyle hem yapısal hem anlamsal açıdan ilişki halindedir.
3. Özbekçede chunki (çünkü), shuning uchun (bunun için), negaki (niye ki), sababki (sebeup ki), shekilli (galiba), go'yo (güya), agar (eğer), bordi-yu (eğer), basharti (eğer), mabodo (eğer), to ki (ta ki), demok (yani) vb. yardımcı sözcükler yan cümleyi ana cümleye bağlama görevlidir. Bu tür sözcüklerin kullanıldığı bağlayıcı cümlelerde aynı zamanda sıfat-fiil eki, zarf-fiil eki, şart kip eki ve bunların olumsuz biçimlerinin dizilimi sağladığı görülür. Özellikle sıfat-fiil ekinin sari, sayin, uchun, bilan gibi edatlarla kullanımları söz konusu olduğunda –gan ekinin üzerine getirilen iyelik eki yan cümlenin öznesi olur.
4. Ega ergash gap (Özne yan cümlesi) ana cümlede zamir olan öznenin yan cümlede izah edildiği cümle türüdür. Bazı durumlarda qaysi, kim, qaysi narsa, qanday narsa, nima vb. soru sözcüklerinin de özne olduğu görülür. Bu sözcükleri ana cümlede u, usha, shu sözcükleri karşılar.

5. Ana cümlede yüklemi işaret ya da soru zamiri olan birleşik cümlelerde, yüklemi izah eden yan cümleler Özbekçede kesim ergash gap (yüklem yan cümlesi) olarak isimlendirilir. Bu türlü yan cümlelerin bağlı olduğu ana cümlelerin yüklemi isimdir. Bazen de yan cümlelerin kendisi ana cümlelerin yüklemi olur.
6. Tümleç görevli yan cümleler to'ldiruvchi ergash gap (tümleç yan cümlesi), ana cümledeki temel fikri tamamlayan yan cümle olarak tanımlanır. Eğer ana cümlelerin yüklemi geçişli bir fiil ise vasıtasız, geçişsiz bir fiil ise yan cümle vasıtalı biçimde bağlanır. Bu vasıtalar –mi, -chi, -ku yüklemeleri ve şart kip ekidir.
7. Ana cümledeki bir ögeyi vurgulayan aniqlovchi ergash gap (açıklayıcı yan cümle), ana cümlelerin öznesini, nesnesini ve isim soylu yüklemine açıklamakla yükümlüdür. Bazen Özbekçede *Holat ergash gap* (Durum yan cümlesi) olarak da verilir.
8. Ana cümlede belirtilen işin hangi durumlarda meydana geldiğini belirten yan cümleler Özbekçede ravish ergash gap (zarf yan cümlesi) olarak verilir. Yan cümle ana cümleye bağlanırken –b, -ib, -may, -masdan, -gudek, -gach vb. zarf-fiil ekleri bağlayıcı unsur olarak öne çıkar.
9. Birleşik bir cümlede miktar bildiren yan cümleler Özbekçede o'lchov-daraja ergash gap (ölçü-derece yan cümlesi) olarak isimlendirilir. Yan cümlelerin ana cümleye bağlanma vasıtası şart kip eki, ki bağlacı, -gan sari (sayın) yapısıdır.
10. Özbekçede anlam olarak karşılaştırma, kıyas, benzerlik ilgisi kuran chog'ishtirish-oxshatish ergash gap (karşılaştırma-benzetme yan cümlesi)'de ana cümleyle yan cümle arasında bir olay, bir hareket ya da bir şahsın karşılaştırılmış olması esastır. Zarf yan cümlesine benzerlik göstermesi bakımından dikkat çeker. Yan cümlelerin yüklemi ana cümleye bağlanırken bağlayıcı unsur olarak sıfat-fiil eki, zarf-fiil eki ya da ki bağlacı kullanılır. Şart çekimi ile kurulduğunda qanday, qanday qilib, shunday, shunday qilib, o'shunday qilib ifadelerinin cümlede yer aldığı görülür.
11. Eğer ana cümlede belirtilen işin zamanı bildiriliyorsa payt ergash gap (zaman yan cümlesi), belirtilen işin sebebi bildiriliyorsa sabab ergash gap (sebeup yan cümlesi) olarak isimlendirilir. Payt ergash gap (zaman yan cümlesi) ana cümleye bağlanırken geçmiş zaman sıfat-fiil eki, olumsuz sıfat-fiil ekleri, -gach, -guncha, -may zarf-fiil ekleri, turib, avval, desa, deguncha, bor, yo'q sözleri ve bilan edatı bağlayıcı unsur olarak görülür. Sabab ergash gap (sebeup bildiren yan cümle)de ise *chunki* (çünkü), *negaki* (niye, niye ki), *sababki* (sebeuple) sözcükleri yan cümleyi ana cümleye bağlayan unsurdur. Yan cümlelerin yüklemi –ganidan, -ganlikdan, ganligidan, –gach, -may, -b zarf-fiil eklerini alır. Yan cümlede gösterilen sebeupin ana cümlede sonucu verilir.
12. Özbekçede ana cümlede meydana gelen bir işin hangi amaçla meydana gelmiş olabileceğini konusunda tahmin bildiren yan cümleler maqsad ergash gap (amaç yan cümlesi)dir. Ana cümledeki olayın gerçekleşme şartını bildiriyor ya da acıma, üzüleme, şüphe, uyarı, pişmanlık anlamlarında kullanılıyorsa shart ergash gap (şartlı yan cümle)dir. Özbekçede şart bildiren yan cümleler iki türlüdür. Bunlardan ilki “gerçekten meydana gelen olay ya da durumu anlatan cümleler” diğeri ise “meydana gelmesi tahmin edilen olay ya da durumu ifade eden cümleler”dir. Bazen de şartlı cümlelerde soru anlamını

vurgulamak için ana cümledeki olayın belirsizliğini ifade eden “bilmadim” ya da “kim biladi” sözleri kullanılır.

13. Eğer ana cümledeki işin meydana gelişine engel olan şart ifade ediliyorsa to’siqsiz ergash gap (engelsiz yan cümle); belirtilen işin sonucu ifade ediliyorsa natija ergash gap (sonuç yan cümlesi) olarak isimlendirilir. Yapısal ve anlamsal olarak şartlı cümleye yakın olan to’siqsiz ergash gap, ana cümleye bağlanırken –sa ham (-yam), -ganda ham, -gandan keyin ham yapıları sıklıkla kullanılır. Natija ergash gap (sonuç yan cümlesi)de ise ana cümledeki iş ya da oluşun sonucunu ya da meydana gelen olayın özetini bir kelime grubu olarak ya da müstakil bir cümle olarak görürüz.

Genel olarak bakıldığında Türk dilinin söz dizimi için önemli bir konu olan yan cümlelerin dilin tüm lehçelerinde bir bütün olarak ele alınması halinde önemli sonuçlar elde edileceği gerçeği bu türlü çalışmaları gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdurahmanov, G'. (1958). *Qo'shma gap sintaksisi asoslari*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.
- Abdurahmanov, G'. , Shukurov, Sh. (1973). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi morfologiya va sintaksis*. Toshkent: Oqituvchi.
- Abdurahmanov, G'.A., Shoabdurahmanov, Sh.Sh., Hojiyev, A.P. (1976). *O'zbek tili grammatikasi, sintaksis*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.
- Abdurahmanov G', Sulaymanov, A., Xoliyerov, X., Omanturdiyev, J. (1979). *Hozirgi O'zbek adabiy tili*. Toshkent: Oqituvchi.
- Abdurahmanov, G'. (1958). *Sintaksisga*. Ozbekiston CCR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti: Toshkent.
- Asqarova, M.A. (1966). *O'zbek tilida ergash formalari va ergash gaplar*. Fan Nashriyoti: Toshkent.
- Atabay N., Özel, S. , Çam, A. (2003). *Türkiye Türkçesinin sözdizimi*. İstanbul: Papatya.
- Aydın, İ. (2004). Türkçede yan tümce türleri ve işlevleri. *Dil Dergisi*. 126, 29-55.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baskakov, A.N. (2017). *Çağdaş Türkçede cümle* (Karaca, O. S., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bilgegil, M.K. (1984). *Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh.
- Daşdemir (2007). Yapıca bağımsız cümlelerden oluşmuş yan cümleler. *UTEK Bildirileri, C.1.*, 135-144. İstanbul.
- Delice, H.İ. (2018). *Türkçe sözdizimi*. İstanbul: Asitan.
- Deny, J. (2012). *Türk dilbilgisi*. Kabalcı: İstanbul.

- Develi, H. (1995). –sA morfemli yardımcı cümleler ve bunlarla kurulan birleşik cümleler üzerine bir inceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 43, 115-152.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (1959). Çağataycada yardımcı cümleler. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 7. 27-58.
- Erdoğan, Ö. (2020). Türkçedeki yan cümlelerde öznenin ifade ediliş biçimleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (43), 195-220.
- Erguvanlı-Taylan, E. (1993). Türkçede –dİk ekinin yantümcelerdeki işlevi üzerine. *Dilbilim Araştırmaları*. Ankara: Hitit.
- Gabain, A.v. (1945). *Ozbekische grammatik*. Harrasowitz Leipzig und Wien.
- Gemalmaz, E. (2010). Uyum ve standart Türkiye Türkçesinde uyumlar. *Türkçenin Derin Yapısı* (Alyılmaz, C. ve Mert, O., Haz.). Ankara.
- Göğüş, B. (1969). Türkçede cümlesilerin kuruluşu ve temel cümleye bağlanma şekilleri. *TDAY –Belleten*, 16, 89-142.
- G’oziyev, H. (1941). Hozirgi zamon O’zbek adabiy tilidagi ergashgan qo’shma gaplarning sostavi haqida. *O’zbek Tilining Ilmiy Grammatikasi Uchun Metariallar, Filologiya*. Toshkent: O’zfan Nashriyoti.
- G’ulamov, A., Asqarova M. (1965). *Hozirgi O’zbek adabiy tili- sintaksis*. Toshkent: Oqituvchi.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hengirmen, M. (1997). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Ergin.
- Hojiyev, A. (1985). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati*. Toshkent: O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Irisqulov, M.T. (2009). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
- Islamova, K.O. (2020). Umumiy tilshunoslikda bog’langan qo’shma gaplar. *Science and Education Scientific Journal, October, 1(7)*, 199-204.
- Karahan, L. (2008). *Türkçenin söz dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Kükey, M. (1975). *Uygulamalı örneklerle Türkçenin sözdizimi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları. *TDAY- Belleten*, 3, 59-71.
- Mehmet, G. (2010). Salar Türkçesinde zarf-fiilli öge cümleler ve zarf-fiil işaretleyicilerinin görünümü. *Turkish Studies*, 5(4), 502-534.
- Nurmonov, A., Mahmudov, N. (2007). *O’zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.

- Özkan M., Sevinçli, V. (2021). *Türkiye Türkçesinin söz dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özkuş, F. (1995). *Özbek Türkçesinde gramer terimleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara.
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy O'zbek tili*. Toshkent: Universitet.
- Raupovna, S.R., Kadirovna, A.M., Saidaminovna, M.N., Nigmatovna, Y.D. (2020). *Tilshunoslikka kirish*. <https://arm.tdpushf.uz/> Erişim Tarihi: 24.11.2021.
- Rzayeva, R. (2007). Bağımlı birleşik cümleler üzerine. *UTEK Bildiriler* (s. 365-374), İstanbul.
- Sharipova, O., Yo'ldoshev, I. (2006). *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.
- Shomaqsudov, A., Rasulov, I., Qo'ng'urov, R., Rustamov, H.(1983). *O'zbek tili stilistikasi*. Toshkent: Oqituvchi.
- Tekin, Ş. (1965). Uygurcada yardımcı cümleler üzerine bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 13, 35-63.
- Turniyozov, N., Turniyozova, K. (2003). *Fonksional sintaksisga kirish*. Fan Nashriyoti: Toshkent.
- Turniyozov, N. , Rahimov, A. (2006). *O'zbek tili*. Samarqand: Dvlat Chet Tillari Institutu.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede filimsiler*. Konya: Dijital Sanat.
- Üçok, N. (2004). *Genel dilbilim*. İstanbul: Multilingual.
- Üstünova, K. (2014). *Türkiye Türkçesinde yapı kavramı ve söz dizimi incelemeleri*. Bursa: Sentez.
- Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin sözdizimi bakımından karşılaştırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yörük, Y. (1978). *Örneklili uygulamalı cümle bilgisi*. Ankara: Eğitim.

TYPES OF SUBORDINATE CLAUSE IN UZBEK

ABSTRACT

In Uzbek grammar, the subject of syntax is dealt with in two basic parts: "word groups" and "sentences". However, one of the most important problems in Uzbek grammars is the neglect of the subject of "sentence". This subject was generally included in the works of Russian Turcologists at the beginning of the 19th century, but the information given was adapted not according to Turkish rules, but according to the grammatical features of Russian. Accordingly, although a full syntactic harmony is expected in Uzbek and Turkey Turkish, which are the dialects of the same language, some differences have occurred at the point of classification. In both dialects, the sentence is classified in terms of structure and different definitions and approaches are given regarding the concept of "compound sentence". It is also noteworthy that the differences of opinion we encountered in Turkey Turkish in this issue are quite limited in Uzbek. The "subordinate sentence", which is expressed with the term *ergash gap* in Uzbek grammars, forms sub-types of *qo'shma gap*, that is, "combined sentence", considering its syntactic function, content and connection styles. Compound sentence in Uzbek is given as two main titles as *bo'glangan qo'shma gap* (connected compound sentence) and *ergash gapli qo'shma gap* (compound sentence with subordinate clause). *Ergash gapli qo'shma gap* is also grouped within itself according to the subordinate clauses that are subject to the main clause. The "subordinate clause", which is the main subject of our study, also stands out with its relationship with word groups and its sequence features in compound sentences. According to some Uzbek linguists, although it is similar to word groups, it has differences according to its organizational forms and functions in sentences. Subordinate sentences, which do not express independent judgment and complete the main sentence from various aspects, are grouped under 14 headings in Uzbek in terms of declaring the subject, predicate, object, adverb, measure and degree, place, time, condition, purpose, comparison, indicator, obstacle, reason and result in the sentence. Classifications, which are made by taking into account the way the subordinate clauses are connected to the main sentence and the connecting elements (prepositions, prepositions, and sentence-binding auxiliary words), appear as a commonly accepted classification in Uzbek grammar. These subordinate clauses, which were classified in our study, were examined on the basis of their types and uses and tried to be explained together with the case of subordinate clauses in Turkey Turkish.

Keywords: Uzbek, syntax, structure, compound sentence, subordinate clause.